

UNIVERZITET U SARAJEVU-FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA ARHEOLOGIJU

ZAVRŠNI RAD

**Arheološka istraživanja prahistorijskih tumula na prostoru
Zapadnog Balkana/ *Archeological Research of Prehistoric Barrows
in the Area of the Western Balkan***

Mentor:

prof. dr. Adnan Kaljanac

Student:

Martina Marinčić

Sarajevo, 2024.

UNIVERZITET U SARAJEVU-FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA ARHEOLOGIJU

ZAVRŠNI RAD

**Arheološka istraživanja prahistorijskih tumula na prostoru
Zapadnog Balkana**

Mentor:

prof. dr. Adnan Kaljanac

Student:

Martina Marinčić

Sarajevo, April 2024.

UNIVERSITY OF SARAJEVO-FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

MASTER'S THESIS

***Archeological Research of Prehistoric Barrows in the Area of the
Western Balkan***

Mentor:

prof. dr. Adnan Kaljanac

Student:

Martina Marinčić

Sarajevo, April 2024.

Sažetak

Na području centralnog i zapadnog Balkana istraživani su veliki brojevi tumula. Tumuli su istraživani u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori, Sjevernoj Makedoniji, Albaniji, Kosovu i Hrvatskoj. Posebno su važna istraživanja tumula na glasinackom području, koja su vršena od 1889. do 1975. godine. Sa početkom istraživanja glasinackog područja, sa istraživanjem tumula se počinje i u drugim državama na teritoriji centralnog i zapadnog Balkana. U fokusu ovog rada su istraživanja tumula koji pripadaju periodu bronzanog i željeznog doba.

Praksa ukopa pokojnika pod tumulima na Glasinackom području i na ostalim teritorijama centralnog i zapadnog Balkana ima sljedeću običajnu grobnu praksu: tijekom ranog bronzanog doba počinje zakopavanje mrtvih pod tumulima na Glasinackom području, gdje se javljaju izolovani tumuli i manje grupe tumula. Napredak u pogrebnim običajima uočava se tokom kasnog bronzanog doba kada se počinju javljati nekropole sa tri do četiri tumula na jednom mjestu. Velika promjena dešava se u periodu željeznog doba kada nastaju velike *rodovske* nekropole sa više desetina tumula, kao i pojave kamenog plašta.

Ključne riječi: centralni i zapadni Balkan, tumuli, istraživanja, prahistorija, bronzano doba, željezno doba, pogrebni običaj, grobna praksa, rodovske nekropole

Summary

A large number of burial mounds were investigated in areas of the central and western Balkans. Burial mounds are investigated in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, North Macedonia, Albania, Kosovo and Croatia. The research of burial mounds in the Glasinac area, which were excavated from 1889 to 1975, is particularly important. With the beginning of research in the Glasinac area, the research of burial mounds is also starting in other countries on the territory of the central and western Balkans. The focus of this paper is the research of burial mounds which belong to the period of the Bronze and Iron Ages.

The practice of burying the deceased under burial mounds in the Glasinac area and in other territories of the central and western Balkans has the following customary burial practice: during the early Bronze Age, the burial of the dead under tumuli begins in the Glasinac area, where isolated tumuli and smaller groups of tumuli appear. Progress in burial customs can be seen during the late Bronze Age, when necropolises with three to four tumuli in one place begin to appear. A major change occurs in the period of the Iron Age, when large family necropolises with dozens of tumuli are created, as well as the appearance of stone mantles.

Key words: central and western Balkans, burial mound, research, prehistory, Bronze Age, Iron Age, burial custom, burial practice, family necropolises

Sadržaj:

1. Uvod.....	6
2. Historijat istraživanja.....	8
3. Tumuli na području centralnog i zapadnog Balkana	10
3.1 Istraživanje tumula na području centralnog i zapadnog Balkana	10
3.2 Problematika u istraživanjima tumula sa područja zapadnog Balkana.....	20
4. Tumuli u prahistoriji.....	23
4.1 Porijeklo naziva tumul	23
4.2 Konstrukcije tumula	25
4.3 Kneževski, ratnički ili bogati grobovi	29
4. Tumuli i etnicitet	41
5. Zaključak.....	45
6. Bibliografija	47

1. Uvod

Sahranjivanje pod tumulima predstavljalo je učestalu grobnu praksu kod prahistorijskih zajednica koje su se nalazile na području centralnog i zapadnog Balkana. Na prostoru Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Albanije, Sjeverne Makedonije, Kosova, Hrvatske i Srbije vršena su brojna arheološka istraživanja prahistorijskih tumula. Iako tumuli kao grobne konstrukcije postoje od vremena neolita, ali se javljaju i u kasnijim razdobljima, u radu će fokus biti posvećen tumulima koji pripadaju bronzanom i željeznom dobu.

Istraživanje i zanimanje za tumule kao grobne konstrukcije započelo je istraživanjem područja Glasinca u Bosni i Hercegovini. Nakon početka istraživanja Glasinca zanimanje za istraživanje tumula započelo je i na teritoriju centralnog i zapadnog Balkana. Uslijed brojnih istraživanja koja su vršna tokom 19. i 20. stoljeća pojavila se određena problematika. U izvještajima arheologa koji su tumule istraživali u periodu 19. stoljeća, skoro u potpunosti nedostaju metodološki pristupi u iskopavanju tumula, pa samim tim i dokumentacija nije potpuna što je dovelo do nemogućnosti korištenja materijala i stvaranja koncepta lokaliteta. Istraživanja Glasinca, ali i drugih teritorija na prostoru centralnog i zapadnog Balkana tokom 20. stoljeća dala su cjelovitiju sliku u razumijevanju i interpretaciji tumula kao grobnih konstrukcija.

U literaturi naziv za tumul kao grobnu konstrukciju nije ujednačen, te se spominju razni drugi nazivi, a nazivi koji su učestali su i gromile, gomile, humke, mogile i brojni drugi. Tumuli su prahistorijski nadgrobni spomenici najčešće podizani od kamena ili zemlje, koji su u unutrašnjosti sadržavali grobne konstrukcije sa jednim ili više grobova. Cilj rada je pokušati odgonetnuti i istražiti porijeklo naziva tumul, tko ga uvodi i kako on dolazi u literaturu na prostoru centralnog i zapadnog Balkana. Također, potrebno je istražiti da li ono što se u literaturi smatra kao sinonimom za tumul predstavlja sinonim ili sasvim drugačiju konstrukciju.

Tumuli i grobne konstrukcije predstavljali su zasebne cjeline i interpretirani su kroz arheološka istraživanja na različite načine, što je predstavljalo problematiku interpretacije grobova izvan šireg konteksta koji je u velikom broju slučajeva potpuno nepoznat, a interpretacija se bazirala većinom samo na tipologiji arheoloških nalaza. U radu će kroz tablice biti prikazana istraživanja takozvanih kneževskih tumula na teritoriju centralnog i zapadnog

Balkana. Također će se pokušati razložiti problem grobova koji se klasificiraju u kneževske, ratničke i bogate grobove.

Prema literaturi i istraživanjima arheolozi su tumule povezivali sa ilirskim zajednicama za koje se pretpostavlja da su u tom periodu živjele na ovim prostorima, a kroz rad će biti prikazano na koje načine i na temelju kojih metodoloških postupaka su autori povezivali ove grobne konstrukcije sa specifičnim kategorijama i kulturološkim pojavama ilirskih zajednica.

Osnovni cilj rada je prikazati istraživanja tumula na području zapadnog i centralnog Balkana i pokušati odgonetnuti određene interpretacije koje su vezane za tumule, ali i otvoriti nova pitanja koja će se istraživati u budućnosti. U radu je najčešće korišten naziv tumul jer se polazi od pretpostavke da je to opći naziv za prahistorijski nadgrobni spomenik, a da drugi korišteni nazivi možda ne predstavljaju sam nadgrobni spomenik u pravom smislu te riječi.

2. Historijat istraživanja

Sistematskim istraživanjem područja Glasinca, koje je započeo u 19. stoljeću Ćiro Truhelka, pa potom Franjo Fiala, Vjenceslav Radimsky i objavljivanjem izvještaja u *Glasniku Zemaljskog muzeja*, javila se potreba za istraživanjima tumula na prostoru cijelog zapadnog i centralnog Balkana. Do 1935. godine nisu objavljivani nikakvi izvještaji o istraživanju tumula na području Bosne i Hercegovine, kada Mihovil Mandić piše o tumulima na području Livna¹. Borivoj Čović 1957. godine započinje reviziona istraživanja na Glasincu², koja su nastavljena i 1974. i 1975. godine pod vodstvom Blagoja Govedarice³. Tokom 90-ih godina Milica Kosorić se bavila istraživanjima nekropola sa tumlima u Podrinju⁴, a Alojz Benac je istraživao tumule na Kupreškom polju⁵. Početak istraživanja tumula u Srbiji započelo je u toku 20. stoljeća, kada Dragoslav Srejšević 1976. godine piše o *humkama stepskih oblika*⁶, a tokom 90-ih godina nastavljena su istraživanja nekropola sa tumulima na području cijele Srbije. Jedno od najvažnijih nalazišta tumula u Srbiji predstavljaju lokaliteti Atenica⁷, Novi Pazar i Pilatovići⁸ jer su tamo pronađeni tumuli sa grobovima koji su okarakterisani kao *kneževski grobovi*. Istraživanja tumula u Crnoj Gori vezana su za period Prvog svjetskog rata, a istraživanjima tumula Crne Gore bavio se najviše Čedomir Marković koji je u knjizi *Arheologija Crne Gore*⁹ predstavio većinu israženih lokaliteta sa tumulima. Istraživanjima i interpretacijom tumula u Sjevernoj Makedoniji bavili su se Dragi Mitrevski i Aleksandra Papazovska. Istraživanja tumula u Hrvatskoj započela su tokom 19. stoljeća, a nekropola koja pripada ranom željeznom dobu nalazi se na lokalitetu Podstenje na Maloj Gori kod Radoboja, među prvim je istraživana i spominje se u literaturi već od 1850. godine, a u 19. stoljeću istraživanjima tumula u Hrvatskoj bavili su se Mijat Sabljar, A. von Morlota, Ljudevit Vukotinović, Jakob Franjo Tkalac, Šime Ljubić.¹⁰ Istraživanja su nastavljena i tokom 20. i 21. stoljeća na području cijele Hrvatske. Tumule istraživane na području Kosova

¹ Mandić 1935.

² Čović 1959.

³ Govedarica 1978.

⁴ Kosorić 1976.

⁵ Benac 1986.

⁶ Srejšević 1976.

⁷ Jovanović 1974.

⁸ Palavestra 1984.

⁹ Marković 2006.

¹⁰ Špoljar 2014.

predstavio je Milot Berisha u knjizi *Archaeological Guide of Kosovo*¹¹. Na području Albanije istraživane su nekropole kod sela Romaja, Rugovo i Prčevo¹², a starija istraživanja su izvršena na području ravnice Pzahok¹³, dok su novija istraživanja od 2003. do 2008. godine vršena na lokalitetu Lofkënd u dolini rijeke Gjanicë¹⁴.

Petar Oreč se u članku *Prapovjesna naselja i grobne gromile (Posučje, Grude i Lištica)*¹⁵ bavio narodskim nazivima koji su vezani za tumule, kao i Alkesanda Faber koja je predstavila interpretaciju o drugim nazivima za tumule na simpoziju *Duhovna kultura Ilira*¹⁶. Tokom 19. stoljeća najčešći naziv koji se koristi u literaturi je *gromile*, a tijekom 20. stoljeća počinju se često koristiti nazivi *tumul* i *humka*, dok je naziv *mogile* najmanje korišten u literaturi. U novijoj literaturi nazivi *gromila*, *mogila* i *humka* rijetko su zastupljeni, dok je naziv *tumul* najzastupljeniji.

Borivoj Čović u *Glasniku Zemaljskog muzeja* 1963. godine napravio je klasifikaciju za pogrebne običaje sa područja Glasinca¹⁷. Pojam kneževski grob u literaturu su uveli Alojz Benac i Borivoj Čović, a to je navedeno u knjizi koja je bila rezultat naučnog skupa pod nazivom *Sahranjivanje kod Ilira*¹⁸. Važan je i simpozij pod nazivom *O teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*¹⁹ koji je održan 1964. godine u Sarajevu, gdje su formirane teze o ilirskim zajednicama, a korišteno je za rad u svrhu etničkog pripisivanja tumula navedenim zajednicama.

¹¹ Brisha 2012.

¹² Shukriu-Hoti 1979.

¹³ Hammond 1967.

¹⁴ Papadopoulos; Morris; Bejko; Schepartz 2014.

¹⁵ Oreč 1978.

¹⁶ Faber 1984.

¹⁷ Čović 1963.

¹⁸ Čović 1979.

¹⁹ Benac 1964.

3. Tumuli na području centralnog i zapadnog Balkana

3.1 Istraživanje tumula na području centralnog i zapadnog Balkana

Zanimanje za tumule kao grobne konstrukcije u Bosni i Hercegovini započelo je istraživanjem područja Glasinca. U jesen 1889. godine izvještaj Ćire Truhelke predstavlja jednu od prvih informacija istraživanja tog područja:²⁰ *Ima tome nekoliko godina, što su na Glasincu nagjene prve predhistoričke gromile (...) Dr. Hochstetter priopćio je u Glasniku bečkog antropološkog društva (...) zabilježio je svega sedam gromila. Tri je našao netaknute, a četiri bijahu razrované.* Nakon ovog istraživanja Truhelka objavljuje u *Glasniku Zemaljskog muzeja* 1890. godine da je na Glasincu pronađeno preko 20.000 gromila, navodi lokalitete na kojima su vršena istraživanja i od svih iskopanih gromila posebno izdvaja Ararevu gromilu kod Čavarina, te navodi da su *za deset dana raskopane 63 gromile.*²¹ Zemaljska vlada 1891. godine šalje nalog za daljnja istraživanja Glasinca, gdje je u fokusu bilo istraživanje gradina, ali i gromila, to u izvještaju iznosi Đorđe Stratimirović, a gromile su iskopavane na području od Marinkova-grada do Gujina-grada, od Gujina-grada do Sokoca, između Marinkova-grada i Sokoca i na samom Glasincu i tom prilikom *iskopano je 147 gomila.*²² Istraživanja na Glasincu nastavljena su i tokom 1892. godine, kao i 1893. godine²³ gdje Franjo Fiala navodi:²⁴ *Za prekopavanje gromila na Glasincu 1892. bio je ovaj program ustanovljen (...) trebalo je one nekropole, u kojima je bilo prekopavanje prijašnjih godina otpočeto, ali ne posve dovršeno, do kraja prekopati, u drugu pak ruku valjalo je nova područja eksploatirati, i to tako, da se tim prekopavanjem presiječe jedan dio Glasinca u pravcu od sjevera k jugu.* Godine 1892. Vjenceslav Radimsky odlazi u bilečki kraj i pri svom obilasku navodi da je pronašao 2000 gromila što i izvještava u *Glasniku Zemaljskog muzeja* 1894. godine, te navodi da je neke informacije dobio od pouzdanog činovnika koji je u jesen 1892. godine krenuo na nekoliko mjesta prekopavati gromile²⁵, a u istom *Glasniku* 1894. godine Franjo Fiala objavljuje rezultate istraživanja grobova na Glasincu, na lokalitetima: Vrlazije, Rusanovići, Golubović, Jarevići, Rudine u Ivan polju, Ilijak, Rudine

²⁰ Truhelka 1889, 24.

²¹ Truhelka 1890, 68.

²² Stratimirović 1891, 338-345.

²³ Fiala 1893, 717.

²⁴ Fiala 1892, 389.

²⁵ Radimsky 1894, 97.

kod Rusanovića i Strane.²⁶ Istraživanje tumula na Glasincu Fiala nastavlja i 1895. godine, gdje se istraživanje ograničilo na područje Rusanovića i Rogatice²⁷, dok se istraživanje 1896. godine fokusiralo na potpuno istraživanje nekropola u Rusanoviću, Rudinama i Brezjama, ostatci su se skupljali na mjestima kod Kule i otvorene su gromile sjeverno i istočno od Rogatice, a tom prilikom pretražena je 121 gromila i na istraživanju je prisustvovao Vejsil Ćurčić.²⁸ Godine 1897. Fiala nastavlja istraživanja prahistorijskih gromila na području jugoistočne Bosne na područjima Sarajevskog, Višegradskog i Rogatičkog kotara i navodi:²⁹ (...) *jer Glasinac prije svega ne predstavlja završeno polje nekropola, nego samo na gusto poredane manje skupine gromila. (...) Moram još i to istaknuti, da je po meni prije više godina izrečena procjena gromila rogatičkog kotara, po kojoj sam ih računao na 20.000 naspram 100.000 po dru Truhelki, još uvijek prevršila.* Ćiro Truhelka 1909. godine izlazi na teren i počinje sistematska istraživanja u Mahrevićima u kotaru Čajniča, zbog dojave da su pronađena željezna koplja koja su izvadila djeca u jednoj gromili latenskog perioda.³⁰ Do 1935. godine u *Glasniku Zemaljskog muzeja* ne navode se nikakva istraživanja tumula, a 1935. godine Mihovil Mandić u kratkom izvještaju navodi da okolica Livna obiluje gromilama iz prahistorijskog perioda, ali i gromilama iz perioda koji se ne mogu odrediti, *jer ih je premalo otkopano*³¹, a 1937. godine izvještava o skeletnim gromilama halštatskog perioda u okolini Livna i Rogatice, koje su pronašli zemljoradnici na području Potočana i u Kosovu.³² Borivoj Čović u *Glasniku Zemaljskog muzeja* 1959. godine, donosi izvještaj o revizionim iskopavanjima sa Glasinca iz 1957. godine, pri kojima su istraživane nekropole u kotlini Podilijak i na području lokaliteta Crkvina između Borike i Ilijaka³³, a iste godine Zdravko Marić u izvještaju objavljuje rezultate istraživanja *grobova ilirskih ratnika* iz Kačnja kod Bileće.³⁴ Godine 1977. Petar Oreč objavljuje građu koje je *prikupljao u periodu od 1953. do 1976. godine*, te navodi lokalitete na kojima su pronađeni tumuli sa područja Posušja, Gruda i Lištice.³⁵ Reviziono istraživanje Glasinačkog područja

²⁶ Fiala 1894, 721-722.

²⁷ Fiala 1895, 533.

²⁸ Fiala 1896, 429.

²⁹ Fiala 1897, 585.

³⁰ Truhelka 1909, 425-428.

³¹ Mandić 1935, 13-14.

³² Mandić 1937, 4.

³³ Čović 1959, 53-70.

³⁴ Marić 1959, 87.

³⁵ Oreč 1978, 181.

izvršena su i 1974. i 1975. godine pod vodstvom Blagoja Govedarice.³⁶ Milica Kosorić se tokom 90-ih godina bavila istraživanjima nekropola humki na području Podrinja.³⁷ Alojz Benac se također tokom 90-ih godina bavi istraživanjima prahistorijskih tumula na Kupreškom polju.³⁸

Zanimanje i istraživanje tumula na području Srbije započelo je tijekom 20. stoljeća, iako kontekstu tumula nije pridavano puno pažnje. Jedno od važnijih nalazišta tumula ili *kneževskih grobova* u Srbiji predstavlja lokalitet Atenica kraj Čačka, a sistematska istraživanja su vršena u periodu od 1958. do 1959. godine.³⁹ Uz Atenicu *kneževski grobovi željeznog doba* pronađeni su i na području Novog Pazara i Pilatovića.⁴⁰ Dragoslav Srejović 1976. godine piše o istraživanjima *humki stepskih odlika* koje su pronađene na teritoriji Srbije tokom istraživanja u periodu od 1961. i 1963. godine na lokalitetima Rogojevac i Bare kod Kragujevca.⁴¹ Srejović navodi da se humke iz Rogojevca i Bara znatno razlikuju međusobno, iako smatra da sve tri pronađene humke pripadaju prijelaznom periodu iz neolita u bronzano doba, prema njegovom mišljenju glavna razlika je novi etnokulturni prodor.⁴² Glavne razlike između humke u Rogojevcu i humki u Barama su⁴³:

1. Rogojevac- humka je nasuta iznad dva groba; skeleti su položeni na leđa s nogama oborenim na desnu stranu ili s nogama u vidu romba; pokojnici su posuti okerom; kremen i nožići kao prilozi; mali broj sahrana; premazivanje groba bijelom bojom i pokrivanje daskama sa kamenim ili drvenim sanducima; žrtvovanje psa, konja i goveda
2. Bare- 2 humke; humka 1 nasuta nad jednim pokojnikom koji se nalazio u centru humke; teren je zaravnjen do zdravice i potom je formirana kružna platforma nanošenjem sloja maslinastožute gline; kameni prsten od riječnih oblutaka; opruženi skelet individue bez lubanje, a na mjestu lubanje 3 keramičke posude, 1 keramička posuda kraj lijeve ruke, zlatni nakit na grudima; lubanja pronađena kraj stopala; humka 2 je skoro identična humci 1; gotovo cijela kružna platforma u središtu humke

³⁶ Govedarica 1978, 32.

³⁷ Kosorić 1976.

³⁸ Benac 1986.

³⁹ Jovanović 1974, 25.

⁴⁰ Palavestra 1984.

⁴¹ Srejović 1976, 117-122.

⁴² Ibid, 125.

⁴³ Ibid, 118-125.

spaljena vjerojatno vatrom od lomače i u njenom središtu su pronađene 4 keramičke posude na pepelu sa izmiješanim kalinisanim ljudskim kostima

Nekropola sa humkama koje pripadaju bronzanom dobu pronađena je na lokalitetu Krstac-Ivkovo brdo u Dragačevu i sistematska istraživanja vršena su u periodu od 1969. do 1972. godine i tom prilikom evidentirano je šest humki u nizu od kojih su tri bile dobro očuvane, a prilikom sistematskog istraživanja 1975. i 1976. godine, istraženo je pet humki.⁴⁴ Istraživanjima ove nekropole utvrđeno je da su svi pokojnici bili spaljeni, bez obzira kada su sahranjeni, a nakon spaljivanja pokojnika izvršeno je nasipanje humke i prilozima u grobovima su malobrojni.⁴⁵ Zanimljivo je i istraživanje prahistorijskog tumulusa u Umčarima za koje je vezano tradicijsko predanje o zakopanom blagu.⁴⁶ U selu Ivanča-Dojeviće istražen je 1975. godine dio prahistorijske nekropole tumula na lokalitetu Humpa.⁴⁷ Tokom 90-ih godina vršena su brojna istraživanja nekropola tumula koje pripadaju bronzanom i željeznom dobu na području Zapadne Srbije, a neki od važnijih lokaliteta su: Vranjani, Višesava, šire područje valjevskog i čačanskog kraja, Skakavci, Mrčići, Kriva Reka, Ražani i drugi.⁴⁸ Sistematsko iskopavanje pod vodstvom Milutina i Drage Garašanin izvršeno je na lokalitetu Šumar u Belotiću i Bandera Cerik u Beloj Crkvi, što je rezultiralo nastankom bronzanodobne kulturne grupe Belotić-Bela Crkva, a utvrđivanje same grupe omogućeno je i zbog ranijih istraživanja u Dragačevu, Jadru i u okolini Valjeva.⁴⁹ Oblik sahranjivanja u grupi Belotić-Bela Crkva je biritualan i pojavljuje se istovremeno, veličina humki je srednja sa izuzetkom humke I na Banderi u kompleksu Bandera-Cerik, a lokalitete su sačinjavale *grupe tumula*.⁵⁰

Na području Crne Gore najstariji podatci o prahistorijskim istraživanjima vezani su za period Prvog svjetskog rata, a istraživanja su vršili pretežno strani arheolozi, među kojima se za istraživanje prahistorijskih humki posebno izdvaja O. Mengin.⁵¹ Tumuli koji hronološki pripadaju bronzanom dobu pronađeni su i istraživani na lokalitetima: Milovića lokve, Riječani,

⁴⁴ Nikitović 2003, 11.

⁴⁵ Ibid, 19.

⁴⁶ Palavestra 1992-1997, 117-118.

⁴⁷ Letica 1979, 73.

⁴⁸ Zotović 1985.

⁴⁹ Garašanin 1983, 703.

⁵⁰ Ibid, 708-709.

⁵¹ Marković 2006, 172.

Borovica, Roge, Lisijevo polje, Kuće Rakića i Gotovuša.⁵² Kroz sve faze bronzanog doba za nasipanje tumula koristila se zemlja pomiješana sa kamenom ili samo kamen, ali postojali su i izuzetci gdje se kamen slagao po takozvanom sistemu "na nož" i taj sistem je uočen na lokalitetu Riječani.⁵³ Kod tumula na lokalitetima Milovića lokve i Riječani u primarnoj fazi nasipanja tumula pojavljivala se kupolasta, kamena konstrukcija koja je bila formirana nad grobom pokojnika oivičena kamenim vijencem, a pojavljivali su se i grobovi ciste ili jednostavni ukopi kod kojih je na kameni odar pokojnik polagan u zgrčenom položaju.⁵⁴ Kod tumula iz ranog bronzanog doba zabilježena je i pojava spaljivanja pokojnika, bez posebne grobne arhitekture, a pokojnici su spaljivani na mjestu ukopa i zasipani su slojem zemlje i kamena, a ova praksa konstatovana je u tumulima Lisjevog polja i kod tumula u Borovici.⁵⁵ Posebnu problematiku za istraživanje predstavlja razoreni tumul na lokalitetu Kuće Rakića gdje su grobovi tipa jama ukopani u zdravicu, a pored groba i u nasipu tumula pronađene su tri antropomorfne figurine od pečene zemlje violinastog tipa, jedna fragmentirana glava figurine i keramička posuda sa perforiranim poklopcem.⁵⁶ Tumuli koji pripadaju željeznom dobu istraživani su na lokalitetima Glogovik, Bogdanova gomila, Đevojačke grede i Gostilje, a za nasipanje tumula korišten je kamen uz mjestimičnu upotrebu zemlje, dok je pogrebni ritual različit, ali prakticirano je biritualno sahranjivanje.⁵⁷ Humka u Rubežima kod Nikšića istraživana je 1952. godine, a 1970. i 1971. godine započela su iskopavanja tumula Mala Gruda u Tivatskom Polju⁵⁸, dok je Velika Gruda istražena 1991. godine, a tumul na lokalitetu Gruda Boljevića u Podgorici istražen je 2001. godine, tumuli sa ovih lokaliteta kao i sa lokaliteta Mogila na Rake⁵⁹ svrstani su u *tumule sa kneževskim grobovima ili kneževske tumule*.⁶⁰ Novija istraživanja tumula na području Crne Gore bila su 2017. godine na lokalitetu Kujava kod Danilovgrada, a od dvadesetak zabilježenih tumula, 2017. godine istražena su dva tumula.⁶¹

⁵² Marković 2006, 203-210.

⁵³ Ibid, 211.

⁵⁴ Ibid, 211-212.

⁵⁵ Ibid, 212.

⁵⁶ Ibid, 213-214.

⁵⁷ Marković 2006, 308-313.

⁵⁸ Parović-Pešikan; Trbuhović 1974, 129.

⁵⁹ Zagarčanin 2016, 7.

⁶⁰ Baković; Govedarica 2009, 5.

⁶¹ Lutovac 2017, 55.

U Sjevernoj Makedoniji cijelo stoljeće posvećeno je istraživanju nekropola željeznog doba, u kojima je otkriven veliki broj grobova, a Mitrevski navodi:⁶² (...) *a great number of the excavated graves belong to necropolises of a microregion and to a chronologically restricted period. (...) Almost the whole Bronze Age, in this field is still an empty space with a series of open questions to which it is not easy to give answers. In Comparison, burial in the Iron Age is a very well investigated matter.* Zakopavanje pod tumulima bila je učestala pogrebna praksa na području Balkana od ranog bronzanog doba, ali u Sjevernoj Makedoniji ta pogrebna praksa pojavila se u prijelaznom periodu iz kasnog bronzanog doba u starije željezno doba.⁶³ Istražene nekropole koje pripadaju Povardarskoj ili Ulanci grupi na najbolji način prezentiraju prijelaz iz bronzanog u željezno doba, a nekropole su uočene u neposrednoj blizini naselja, dobro su organizirane sa jedinstvenim pogrebnim formama i običajima.⁶⁴ Iz Ulanci grupe najbolje je istražena nekropola po kojoj je grupa i dobila ime, Dimov grob pored sela Ulanci, gdje je istraženo 125 grobova, također su istražene i nekropole u Vodovratskom Patu kod sela Vodovrati sa 24 istražena groba, lokalitet Vardarski Rid sa oko 100 istraženih grobova i Mali Dol kod sela Tremnik, grobne forme su ciste, pravokutne jame i pitosi u kojima su najčešće sahranjivana djeca, a pogrebni ritual bio je ujednačen na svim nekropolama i to je bila inhumacija.⁶⁵ Također, istražene su i nekropole na lokalitetima Košur-Dolno Sonje, Stobi i Govrlevo, gdje su otkriveni grobovi pojedinačni ukopi ili samo grobni nalazi iz razorenih grobova.⁶⁶ Početkom željeznog doba desio se prodor novih kulturnih elemenata na područje Sjeverne Makedonije sa centralnog balkanskog područja, a to je rezultiralo uvođenjem novog načina sahranjivanja u urnama i praksa incineracije pokojnika, ali zadržan je i prvobitni način sahranjivanja, to jeste inhumacija.⁶⁷ Pokojnici su spaljivani na zgarištu, na jakoj vatri zajedno sa grobnim priložima, a na osnovu deformacije kostiju, antropolozi su zaključili da su kosti bile prirodno ohlađene, pa potom su skupljani najbolje očuvani skeletni ostatci, koji su zatim oprani da bi se očistili od pepela i u urne su stavljani sa ličnim predmetima i priložima bez ikakvog reda.⁶⁸ Tumuli željeznog doba sa inhumiranim pokojnicima pronađeni su na lokalitetima Orlovi Cuki u Štipu, Strnovcu u

⁶² Mitrevski 2003, 32.

⁶³ Papazovska 2018, 91.

⁶⁴ Papazovska Sanev, 2014, 10-11.

⁶⁵ Ibid, 11-12.

⁶⁶ Ibid, 11.

⁶⁷ Mitrevski 2003, 39.

⁶⁸ Papazovska Sanev 2014, 13.

Kumanovu, Berancima u Bitolu,⁶⁹ Barata u Čaništu i Przali-Varvara u Skopju⁷⁰. Tumuli sa incineracijom pokojnika pronađeni su na nekropolama Klučka, Hipodrom kod Skoplja, Mali Dol kod Tremnika i Orešani.⁷¹ Važno je istraživanje mogile u Trebeništu koje je započelo 1930. godine i nastavilo se tijekom 1931. godine, a grobovi koji su pronađeni na ovom lokalitetu svrstani su u grupu *kneževskih grobova*.⁷²

Istraživanja tumula u Hrvatskoj započela su tokom 19. stoljeća, a nekropola koja pripada ranom željeznom dobu nalazi se na lokalitetu Podstenje na Maloj Gori kod Radoboja, među prvim je istraživana i spominje se u literaturi već od 1850. godine.⁷³ Od otkrića tumula 1850. godine istraživači koji su se bavili tumulima poput Mijata Sabljara, A.von Morlota, Ljudevita Vukotinovića i Jakoba Franje Tkalca u literaturi su kroz godine navodili različit broj tumula na lokalitetu, jer su stanovnici tog područja otkrili tumule, a od kasnijih istraživača Šime Ljubić je osobno obišao tumule 1879. godine i ustanovljeno je postojanje 11 tumula.⁷⁴ Arheološki muzej Istre u Puli 1957. godine pod vodstvom Borisa Bačića započeo je istraživanja gomile na vrhu brežuljka Maklavuna i na brežuljku Žamnjak, a tumuli pripadaju bronzanom dobu.⁷⁵ Šime Ljubić 1885. godine navodi u izvještaju nekropolu na lokalitetu Poljcih iznad Ozlja u okolici Karlovca i tom prilikom je iskopao četiri urne bez ostalog arheološkog materijala, a godinu dana kasnije provodi istraživanje na zemljištu Jalića i dolazi do zaključka da se radi o razorenom tumulu preko kojeg je prolazila cesta.⁷⁶ Kasnijim istraživanjima koja su bila 1970-ih ustanovljeno je da se tumul nalazio na nekropoli kulture polja za žarama, ali tumul je pripadao drugom kulturnom krugu, to jeste vremenu početka formiranja starijeg željeznog doba.⁷⁷ Na području sela Goričan-Donji Kraljevac-Hodošan u blizini Čakovca 1964. godine arheološkim rekognosciranjima ubicirana je skupina od 25 tumula, a 1972. godine ustanovljeno je da je jedan dio tumula uništen⁷⁸, tumuli su istraživani sa manjim prekidima od 1974. godine, a nastavljena su 1979. godine kada je u planu bilo obuhvatiti i cijeli prostor Buci i Gmajna, gdje je bilo ubicirano 25

⁶⁹ Mitrevski 2003, 34.

⁷⁰ Papazovska 2018, 91.

⁷¹ Papazovska Sanev 2014, 13-14.

⁷² Vulić 1931, 1-6.

⁷³ Špoljar 2014, 81.

⁷⁴ Ibid, 81-82.

⁷⁵ Bačić 1959/1960, 197.

⁷⁶ Balen-Letunić 1980, 11.

⁷⁷ Ibid, 19.

⁷⁸ Vinski-Gasparini 1974, 133.

tumula.⁷⁹ Arheološki muzej u Zagrebu 1974. godine izvršio je istraživanje jednog od skupine tumula.⁸⁰ U zaseoku Novoselje u Ličkom Osiku na lokalitetu Gromile, 1973. godine pronađeno je 8 prahistorijskih tumula iz ranog bronzanog doba koji su bili raspoređeni u dva reda na zemljištima Save Vukelića i Jakova Oreškovića, a istraživanje tumula izvršeno je u dvije kampanje 1974. godine.⁸¹ Zaštitno istraživanje tumula u mjestu Škicini u Istri izvršeno je 1989. godine, bila je sačuvana samo južna polovina humka i djelomično je bio sačuvan sanduk od kamenih ploča, dok su se kosti i tri ploče nalazile izbačene u neposrednoj blizini, a dvije ploče su bile u grobnoj jami dislocirane.⁸² U mjestu Krnezi i Podvršje kod Zadra 2007. i 2008. godine istražena su tri tumula na lokalitetima Jokina glavica, Duševića glavica i Matakova glavica.⁸³ Svi istraženi tumuli bili su srednje veličine, imali su isključivo zemljani nasip, razlike postoje samo u načinu sahranjivanja pokojnika (inhumacija i incineracija), a utvrđeni su primarni i sekundarni ukopi.⁸⁴ Probnim istraživanjima 2009. godine u naselju Babine grede na lokalitetu Dolina-Glavičice ustanovljeno je postojanje 13 vidljivih tumula, a istražen je samo jedan tumul, koji je pripadao skupini manjih tumula, a u tumulu je bio jedan grob sa spaljenim ostatcima pokojnika i prilozima.⁸⁵ *Kneževski tumuli* na području Hrvatske pronađeni su na lokalitetima Martijanec u Podravini⁸⁶, Kaptol-Čemernica tumuli III i XI⁸⁷ i Budinjak (tumul 3 i 139)⁸⁸, a na lokalitetu Kaptol-Čemernica tumuli IV⁸⁹ i X⁹⁰ okarakterisani su kao bogati ratnički/kneževski grobovi.

Na području Kosova značajan je bronzanodobni tumul iz Rogova, a tumul je nasipan u dva perioda, u bronzano i željezno doba kada je proširen, te je na periferiji tumula bio postavljen i kameni vijenac, u prvobitnom tumulu vršena je inhumacija sa pojedinačnim i grupnim grobovima, skeleti su bili postavljeni na leđa sa nogama savijenim u stranu i postavljani su na odar od valutaka i kamena.⁹¹ Nekropola u Rogovu sastojala se od 6 dobro očuvanih i nekoliko oštećenih tumula, a prva istraživanja bila su 1966. godine i kasnija tokom 1973., 2005. i 2011.

⁷⁹ Balen-Letunić 1980, 49.

⁸⁰ Vinski-Gasparini 1974, 134.

⁸¹ Drechsler-Bižić 1975, 1.

⁸² Buršić-Matijašić 2003, 171.

⁸³ Marjanović 2012, 7.

⁸⁴ Ibid, 8-10.

⁸⁵ D. Ložnjak Dizdar, Mihaljević, M. Dizdar 2010, 41-43.

⁸⁶ Vinski-Gasparini 1961, 41.

⁸⁷ Šošarić, Potrebica, et al. 2020, 197.

⁸⁸ Škoberne 1999, 43.

⁸⁹ Potrebica, Rakvin 2019, 55.

⁹⁰ Šošarić, Potrebica, et al. 2020, 197.

⁹¹ Garašanin 1983, 757.

godine.⁹² Na nekropoli Boka u Prčevu kod Kline pronađeno je 19 tumula koji su bili raspoređeni po tri u grupi, nije postojao jedinstven način sahranjivanja, a u tumulima se pojavljuju i pojedinačni i grobovi sa više ukopa, neki od tumula su bili više vremena u upotrebi.⁹³ Na nekropoli Romaja u Metohiji humke su bile velikih dimenzija, a gradnja humke se sastojala iz jedne ili više faza, poslije podizanja i formiranja humke postavljan je i kameni prsten, grobovi su bili četverokutni građeni od kamenih ploča, sa vertikalno postavljenim zidovima, kao i horizontalnim pokrivačem i podom, ali postojali su i slučajevi pokopavanja u jamama bez konstrukcije.⁹⁴ Kao novi kulturni element u Romaji se pojavljivalo ukopavanje glave pokojnika i polaganje grobnih priloga pored njega, a također se pojavljivalo i simbolično sahranjivanje, podizanje humke koje se sastojalo od postavljanja priloga na drvenu podlogu obloženu tkaninom, takav slučaj je bio u humci 18 gdje je na tkaninu samo postavljen mač glasilačkog tipa.⁹⁵ U tumulu koji je okarakterisan kao *ratnička humka* uočene su četiri žrtvene konstrukcije nepravilno kružne površine, a površina žrtvenika bila je premazana blatom i uokvirena zemljom i kamenim vijencem, kod žrtvenika nije otkriven materijal niti životinjske kosti.⁹⁶ Na lokalitetu Ponoševac evidentirano je i istraženo 5 tumula, a zaštitna istraživanja vršena su 2011. godine, tumuli su korišteni u bronzano i željezno doba.⁹⁷ Veliki tumul na lokalitetu Đinovice predstavlja tumul monumentalnih dimenzija, jer ima visinu od skoro deset metara, tumul nije istraživao, ali na osnovu pregleda lokaliteta pretpostavlja se da je tumul pripadao nekoj utjecajnoj porodici sa visokim društvenim statusom i da pripada periodu razvijenog željeznog doba.⁹⁸ Na lokalitetu Široko istraživana je nekropola na kojoj su otkriveni grupirani tumuli koji su imali kameni vijenac, svaki tumul je sadržavao pet ili šest pokojnika, a pokojnici koji su spaljivani polagani su u urnu ili u jednom slučaju ostatci su položeni na pravokutnu kamenu platformu, od priloga grobovi su sadržavali samo keramiku i tumuli su pripadali željeznom dobu.⁹⁹ Istraživanja na lokalitetu Vlastice vršena su u nekoliko faza 1980., 1981. i 1982. godine i ukupno je istraženo 5 tumula, a 2011. godine iskopan je tumul VIII samo u dva segmenta.¹⁰⁰ Čitava unutrašnja

⁹² Berisha 2012, 42.

⁹³ N. Tasić 1979, 89-96.

⁹⁴ Shukriu-Hoti 1979, 116-118.

⁹⁵ Ibid, 119.

⁹⁶ Ibid, 119.

⁹⁷ Berisha 2012, 46.

⁹⁸ Ibid, 47.

⁹⁹ Vasić 1987, 682.

¹⁰⁰ Berisha 2012, 50.

površina tumula popločana je kamenom oko koje je postavljen nov kameni vijenac, pokojnici su bili spaljivani, a tumuli datiraju u kasno željezno doba.¹⁰¹ Lokalitet Pećka Banja otkriven je 1974. godine, kada je pronađen tip ilirske kacige, te su započela zaštitna iskopavanja i evidentiran je grob para koji je poznat kao kneževski grob jer se u grobovima nalazio bogat arheološki materijal, a tumul se datira u period kasnog željeznog doba.¹⁰²

Na prostoru Albanije nekropole sa grobnim humkama su istraživane kod sela Romaje, Rugova i Prčeva.¹⁰³ Starija istraživanja tumula izvršena su na području ravnice Pazhok, gdje je pronađeno 25 tumula, a tri tumula otvorena su 1960. godine pod rukovodstvom arheologa Selima Islamia i Hasana Ceke.¹⁰⁴ Tumuli su još pronađeni i istraživani na lokalitetima: Bujan 1984. godine istraživala Zhaneta Andrea, Štoj 1984., 1986. i 1988. godine istraživao Aristotel Koka, Mujaj 1987., Myç-Has 1988., i Krumë 1989. godine istraživao Muhamet Bela, Luaras 1988.-1989. godine istraživao Skënder Aliu i Shuec 1990. godine istraživala Zhaneta Andrea.¹⁰⁵ Vrlo važan lokalitet predstavlja i Lofkënd koji se nalazi u dolini rijeke Gjanicë, a lokalitet je istraživan u periodu od 2003. do 2008. godine.¹⁰⁶ Tumuli koji pripadaju periodu rane i srednje bronzе su tumuli u Štoju, Pazhoku i Piskovë, a njihovo tipično arhitektonsko obilježje je centralni ukop na kojem je podignut zemljani ili kameni plašt tumula i većina grobova ovog perioda su cista ili jednostavni jamski grobovi sa priložima.¹⁰⁷ Tokom srednjeg bronzanog doba na istraženim tumulima u Vajzëu i 8 tumula u Pazhoku, uočena je pojava incineracije *in situ* u centralnoj grobnici tumula u Vajzëu, a u Pazhoku se u centralnom grobu nalazila volovska glava i prilozi su bili egejskog porijekla.¹⁰⁸ U kasnom bronzanom dobu ustanovljeno je postojanje inhumacije i incineracije, ali je inhumacija i dalje dominirala, zadržava se praksa ukopa u centralnom grobu, a grobnice tipa ciste su izrađivane od velikih kamenih ploča.¹⁰⁹

¹⁰¹ Vasić 1987, 682-683.

¹⁰² Berisha 2012, 53.

¹⁰³ Shukriu-Hoti 1979, 115.

¹⁰⁴ Hammond 1967, 77-79.

¹⁰⁵ Korkuti; Petruso 1993, 716-722.

¹⁰⁶ Papadopoulos; Morris; Bejko; Schepartz 2014.

¹⁰⁷ Oikonomidis, Papayiannis, Tsonos 2011, 187-189.

¹⁰⁸ Ibid, 189.

¹⁰⁹ Ibid, 189-190.

3.2 Problematika u istraživanjima tumula sa područja zapadnog Balkana

Sa početkom istraživanja glasinackog područja u Bosni i Hercegovini, u izvještajima starijih arheologa može se uočiti određena problematika. Jedan od glavnih problema koji je uočljiv u ranim izvještajima arheologa jeste broj iskopanih tumula u kratkom vremenskom periodu, a u ranije navedenom poglavlju ovaj problem je vidljiv u izvještaju kada Ćiro Truhelka navodi da je za deset dana raskopano 63 tumula, pa potom Đorđe Stratimirović navodi da je iskopao 147 tumula, a Franjo Fiala 121 tumul. Ćiro Truhelka jedan je od prvih arheologa koji je bio pozvan 1886. godine zbog odobrenja Zemaljske vlade za izradu statuta Muzejskog društva, koje je za cilj imalo da organizira rad i brine se o darovanim predmetima, međutim pojavio se problem stručne obrade i daljnjeg prikupljanja predmeta, jer i sa osnivanjem muzeja 1888. godine nedostajalo je stručnog kadra.¹¹⁰ Đorđe Stratimirović primarno je radio u građevinskoj službi, a svojim odlaskom u Dalmaciju i nadgledanjem popravke saborne crkve u Splitu upoznao se sa don Franom Bulićem koji ga je potakao na naučni rad i nakon toga dolazi u Bosnu gdje je dodijeljen Zemaljskom muzeju, gdje postaje suradnik.¹¹¹ Franjo Fiala primarno je bio botaničar i dolaskom u Sarajevo radio je u tvornici duhana u hemijskom laboratoriju, a svojim izletima u Hercegovinu, gdje je išao zbog skupljanja duhana sabirao je biljke, ali i prahistorijske nalaze koji su kasnije dospjeli u Zemaljski muzej i on od 1889. godine sve više počinje raditi na istraživanjima koje je muzej organizirao, sve dok 1892. godine nije postao stalni uposlenik muzeja.¹¹² Vjenceslav Radyski bio je mineraloško-geološki i strojevno-tehnički stručnjak, radio je i kao rudarski poslovođa, a 1885. godine dolazi u Sarajevo i postaje upravitelj rudarskog satništva u Bosni i Hercegovini kada se javlja njegovo zanimanje za arheologiju i antropologiju i 1878. godine postaje suradnik Zemaljskog muzeja.¹¹³ Iz navedenog u periodu istraživanja Glasinca uočljiv je nedostatak stručnog osoblja, to jeste arheologa. Velik broj istraženih tumula na Glasincu u kratkom periodu ukazuje da nije posvećeno dovoljno pažnje samim metodama istraživanja tumula, kao i činjenica da su tumule istraživali saradnici Zemaljskog muzeja koji nisu bili ućeni arheolozi. Ako se uzme u obzir veliki broj istraženih tumula i nedostatak arheologa za tu kolićinu istraženosti koji bi nadgledali radnike, zasigurno se može reći da su ova

¹¹⁰ Busuladžić 2009, 146.

¹¹¹ Radojčić 1937, 475-477.

¹¹² Höermann 1898, 1-2.

¹¹³ Höermann 1895, 480-481.

istraživanja loše urađena, jer istraživanja nisu nadzirana na pravilan način, te nisu pravilno dokumentirana. Ono što posebno privlači pažnju jeste činjenica da Franjo Fiala u svom izvještaju upotrebljava riječ eksploatacija¹¹⁴, što može ukazivati na to da je jedini cilj istraživanja samih tumula bio materijal koji se nalazio u grobovima. Materijal je samo opisivan u izvještajima sa ciljem klasifikacije i periodizacije bez informacija o kontekstu materijala. Ovo sve dovodi do novog problema, materijal koji je prikupljan iskoristiv je samo za tipološku klasifikaciju, te se zbog nedovoljnih informacija u dokumentaciji ne može koristiti u druge svrhe. Drugi problem predstavlja to što su arheolozi pisali izvještaje, a nisu prisustvovali samim istraživanjima, a to je vidljivo u izvještaju Radymaskog kada navodi da je dobio pouzdane informacije o lokalitetu i da je zapravo činovnik koji mu je dao informaciju radio i iskopavanje¹¹⁵, stoga izvještaj Radymaskog se čini kao nepouzdan. Međutim znatan pomak pri istraživanju tumula predstavlja metodologija iskopavanja tumula koju je definirao Stratimirović, a navodi dvije metode iskopavanja *progresivno otkopavanje* tj. otkopavanje tumula od jedne do druge ivice paralelno i *periferijsko-koncentrični* postupak koji podrazumijeva istovremeno iskopavanje na različitim perifernim dijelovima jednog tumula krećući se prema središnjem dijelu.¹¹⁶ Također, Tasić i Jovanović navode da zavisno od veličine i stupnja očuvanosti tumula prilikom iskopavanja treba primijeniti neki od dva predložena sistema, a to su¹¹⁷:

- a) *Koordinatni*- kada se tumul iskopava podijeljen na četiri segmenta, koje dijele profili postavljene kao ordinata i apscisa, orijentirane svojim krakovima prema stranama svijeta
- b) *Segmentni*- kada se naizmjenično iskopavaju po dva nasuprotna segmenta, tako da se njihove strane mogu povezati u jedinstveni presjek, bez ostavljanja posebnih profila

Čović navodi da su nedostaci u periodu istraživanja Glasinca od 1889.-1897. godine sljedeći¹¹⁸:

- a) *Planovi istraživanih nekropola potpuno nedostaju*
- b) *Podaci o konstrukciji i arhitekturi tumula dosta su oskudni, fragmentirani, a često izostavljeni*

¹¹⁴ Fiala 1893, 717.

¹¹⁵ Radimsky 1894, 97.

¹¹⁶ Kaljanac; Hanatalašević 2019, 184.

¹¹⁷ Tasić, Jovanović 1979, 53.

¹¹⁸ Čović 1959, 53.

- c) *Isto tako su nedovoljni i podaci o oblicima grobova, položaju i orijentaciji kostura i mjestu pojedinih priloga u grobovima*
- d) *Podaci o međusobnom odnosu i položaju pojedinih grobova u okviru jednog tumula najčešće nisu dovoljno precizirani ili potpuno nedostaju*
- e) *Poseban problem predstavljao je nedostatak keramike (...)*

Za navedene nedostatke može se za primjer uzeti gromila III koju je istraživao Fiala na Ilijaku 1893. godine, gdje navodi za konstrukciju i arhitekturu, promjer tumula i *da je sačinjen od zemlje i lomljenog kamena, te da je zarastao borovicom koja se na vrhu slegla*.¹¹⁹ Iz ovoga se uočava da su informacije nepotpune, nedostaju informacije o načinu iskopavanja, stratigrafiji, o arhitekturi i konstrukciji tumula (jesu li zemlja i lomljeni kamen bili pomiješani, kolika je bila koncentracija lomljenog kamena, je li postojao kameni vijenac, je li humka bila cijela obložena lomljenim kamenom, podatci o vrsti zemlje i kamena...). Također, opis grobova, odnos i položaj grobova unutar tumula u potpunosti nedostaje, jedino što je navedeno to je informacija da se od sjeveroistoka prema jugozapadu nalazilo devet položenih cijelih *lešina* i da su kosturi ležali u raznim horizontima, te da su sahranjivani jedan iza drugog.¹²⁰ Nisu navedene informacije o svakom kosturu pojedinačno, nije navedena orijentacija svakog groba, nedostaju i informacije o grobnoj konstrukciji, nedostaje kontekst i odnos između grobova, također nedostaju informacije koji ukopi su bili primarni, a koji sekundarni. Materijal koji se nalazio kraj pokojnika nije stavljen u kontekst, već je samo nabrojan i ukratko opisan¹²¹: (...) *Prilozi uz lešinu I- I željezni mač, 52cm dug, oštrica na donjem kraju šira i u dugi šilj izvedena. Na željezu tragovi drvenih korica (...)*.

Istraživanja i interpretacija tumula pronađenih na Glasincu u kasnijem periodu, kada su istraživali Alojz Benac i Borivoj Čović stvorilo je novi *problem* koji do danas predstavlja enigm u arheologiji, a to je etničko pripisivanje tumula Ilirima, Benac navodi¹²²: (...) *Kada se govori o načinu sahranjivanja kod Ilira, odmah se pomišlja na pokopavanje mrtvih pod tumulima i to bi trebalo da bude osnovni vid kulta mrtvih kod ilirskih zajednica (...)*. Iz njihovih istraživanja i

¹¹⁹ Fiala 1983, 723.

¹²⁰ Fiala 1983, 723.

¹²¹ Ibid, 723.

¹²² Benac 1984, 135.

interpretacija stvorila se struja istih interpretacija za područje cijelog centralnog i zapadnog Balkana. Glasinac i glasinačka kultura postala je centralnim polazištem u interpretaciji tumula i njihovoj etničkoj pripadnosti. Potom ono što još predstavlja problematiku u istraživanju tumula jeste i sama klasifikacija grobova u kneževske zbog priloga u grobovima, a ova problematika biti će obrađena u narednim dijelovima rada.

4. Tumuli u prahistoriji

4.1 Porijeklo naziva tumul

Tumuli (lat. *tumulus*) su još poznati po raznim drugim nazivima, kao što su: gomile, gromile, glavice, mogile, umke, humke, unjke, zaspe.¹²³ Petar Oreč je pri istraživanju zapadne Hercegovine naveo zanimljive narodske nazive za tumule¹²⁴:

- a) *Gomile*- starije od grudaľjki i grudina, ali oblikom se ne razlikuju, u pojedinim slučajevima od kamenih gomila se odvaja jedan ili dva kraka manjeg ili većeg zida
- b) *Grudaľjke*- građene kao stare granice između sela i starih seoskih općina, u obliku su malog plasta, ali ima ih i velikih, građene su nabacivanjem većih i manjih komada kamena skupljenog u prirodi
- c) *Grudine*- nastale i nastaju u blizini zemljišta, ljudi su skupljali kamenje i bacali (grudaľali) na jedno mjesto tzv. grudine, najčešće su u obliku plasta ili su duguljaste, a ima ih i ozidanih okolo da se kamenje ne ruši u obradivo zemljište

Iz ovog primjera vidljivo je da tumul nije nužno svaki kružni oblik koji na sebi ima nabacano kamenje ili zemlju. U literaturi koja se tiče centralnog i zapadnog Balkana korišteni su svi navedeni nazivi za tumule, ali nigdje nije navedena razlika u konstrukciji koja bi odgovarala različitim nazivima, tako da se u literaturi gromile, mogile i tumuli izjednačavaju kao isto. Međutim, u jednom od tekstova Drage Garašanin kada piše o tumulima na području Rađevine izdvaja se korištenje terminologije koja ukazuje da bi se trebalo pozabaviti konstrukcijom tumula

¹²³ Čović 1988, 173.

¹²⁴ Oreč 1978, 238.

i povezivanjem sa određenim nazivom. Garašanin navodi¹²⁵: (...) svi pomenuti tumuli i njihove izdvojene grupe, često tretirane kao zatvorene kulturne i hronološke celine, treba shvatiti u ovom smislu: (...) istraživanje pojedinih grupa tumula, koje se mogu shvatiti (...) kao nekropole, pokazalo je da se ovde često (...) nalaze tumuli ranog i razvijenog bronzanog doba (...) postavljanje grobova pod humkama (...) U unutrašnjoj konstrukciji humke (...) konstantovano je i postojanje unutrašnjeg jezgra humke, kao malog tumula (...) Tumuli ovog perioda dobro su poznati sa obe pomenute nekropole. (...) U konstrukciji ovih humki, koje su po pravilu srednjih dimenzija (...).

Zagorka Letica u svom članku navodi sljedeće¹²⁶: (...) Posmatran sa južne strane, ovaj lokalitet ima izgled razvučene niske humke i zato su iskopavanja otpočela sa uverenjem da je u pitanju veliki, denudirani tumul (...) U 1975. godini istraživanja su pokazala da lokalitet (...) nije veliki denudirani tumul, već manja nekropola, koja se sastoji od većih i manjih grobnih konstrukcija (...) Grobne konstrukcije (...) imaju odlike koje su karakteristične za sahranjivanje pod humkama, ali one ne predstavljaju tumule u užem smislu reči (...).

Da naziv tumul i humka kao termin ne označavaju isto vidljivo je i iz teksta Borivoja Čovića koji navodi¹²⁷: Većina tumula podignuta je od kamena i zemlje, čisto zemljane humke konstatovane su u jednom slučaju (...) Po konstrukciji, daleko najveći dio pripada jednostavnim, relativno niskim humkama (...) u jednom slučaju radi se o samo zemljanoj humci. Posebne konstrukcije konstatovane su kod 7 tumula (...)

Draga Garašnin naziv tumul koristi kao opći naziv za nadgrobni spomenik i koristi ga kao termin u svrhu hronologije karakterističan za određeni period i kulturu, a naziv humka koristi za opis unutrašnje i vanjske konstrukcije samog tumula, to jeste ono što predstavlja arhitektonski oblik nadgrobnog spomenika. Iz navoda Zagorke Letice i Borivoja Čovića termin humka označava konstrukciju unutar tumula, ali u oba teksta su humke predstavljene kao niske jednostavne konstrukcije, ali iz tekstova nije vidljivo šta predstavlja tumul. Prema mišljenju Aleksandre Faber naziv grobni hum, gomila, obilježava vanjski, vidljivi dio groba s nasipom, dok su nazivi rimski tumulus, grčki sema, timbos, njemački Hügel, Hügelgrab preuzeti iz

¹²⁵ Garašanin 1979, 50-56.

¹²⁶ Letica 1979, 74-75.

¹²⁷ Čović 1963, 51-55.

zapisa.¹²⁸ Prema njenom mišljenju nazivi gomila, mogila i humak su preuzeti iz slavenskog naziva za grob koji je očuvan u narodnim pjesmama i liturgiji.¹²⁹

Zanimljivo je i priopćenje Ćire Truhelke o legendi Ulakovog groba, gdje se također možda može tražiti porijeklo naziva gromile, a Truhelka navodi¹³⁰: *Priča veli, da je ondje, gdje danas gromila stoji, bila busija silnog razbojnika Ulaka, koji je iz nje dočekao svakog putnika, te ga plijenio i na muke stavljao. To je razbojstvo dugo potrajalo, dok se napokon ne nagje i Ulaku premac, koji ga je u boju svladao, te ga na istom mjestu mrtva kamenjem zasuo.*

Tokom 19. stoljeća najčešći naziv koji se koristi u literaturi je *gromile*, a tijekom 20. stoljeća počinju se često koristiti nazivi *tumul* i *humka*, dok je naziv *mogile* najmanje korišten u literaturi. U novijoj literaturi nazivi *gromila*, *mogila* i *humka* rijetko su zastupljeni, dok je naziv *tumul* najzastupljeniji.

4.2 Konstrukcije tumula

Prema mišljenju Blagoja Govedarice tumuli su nalazišta iz domena kulta mrtvih, to jeste mjesta pojedinačnih ili višekratnih sahranjivanja i predstavljaju karakterističan grobni spomenik, a on smatra da za one koji su gradili tumule, oni predstavljaju simbol moći sahranjenog, ali i čitave zajednice i uspostavlja vezu sa precima i teritorijom.¹³¹ Vanjsko oblikovanje tumula izvedeno je na tri osnovna načina: a) nasipanjem zemlje, b) nasipanjem zemlje i kamena i c) nasipanjem kamena.¹³² Unutrašnje konstrukcije poput vijenca, grobnih konstrukcija, pokrova i spališta uglavnom su izvedene upotrebom kamenih ploča, oblutaka ili šljunka.¹³³ Na teritoriju zapadnog Balkana ne pojavljuju se nužno u svim predjelima svi načini konstrukcije tumula, na nekim predjelima se mogu pronaći tumuli samo nasuti zemljom, na nekima samo kamenom ili kombinovano.

¹²⁸ Faber 1984, 171.

¹²⁹ Ibid, 171.

¹³⁰ Truhelka 1891, 7.

¹³¹ Govedarica 2010, 5.

¹³² Ibid, 5.

¹³³ Benac 1984, 137.

Kao najbolji primjer za pogrebne običaje može se uzeti Glasinačko područje i klasifikacija koju je napravio Borivoj Čović, a prema njegovoj klasifikaciji može se uočiti sljedeće¹³⁴:

- a) *Rano bronzano doba (Glasinac I)*- 11 tumula sa najmanje 12 grobova, nema pouzdane slike o tipu nekropola, manje grupe od po nekoliko tumula geografski udaljeni jedni od drugih, većinom su tumuli malih i srednjih dimenzija sa izuzetkom postojanja tri velika tumula, tumuli su niski, konstrukcija malo poznata, rađeni pretežno od kamena i zemlje, grobovi bez posebne grobne konstrukcije, pokojnici jednostavno polagani na tlo u ispruženom položaju, orijentacija pokojnika ne postoji, grobovi relativno siromašni prilogima, dominantna je inhumacija, dok je incineracija sporadična i nepotpuno utvrđena
- b) *Srednje bronzano doba (Glasinac II sa fazama a i b)*- 20 tumula sa 23 groba, manje ili izolovane grupe tumula, tumuli su najvećim dijelom od zemlje i kamena, rjeđe samo kameni, kalotnog su oblika, u jednom tumulu pojava kamene podloge i kamenog plašta, posebne grobne konstrukcije nisu zabilježene, inhumacija preovladava dok je incineracija konstatovana samo u dva slučaja, podatci od orijentaciji pokojnika ukazuju na ujednačenost, mali broj priloga u grobovima
- c) *Kasno bronzano doba (Glasinac III sa fazama a, b i c)*-nekropole sa manjim brojem tumula, u nekim nekropolama vidljiv je kontinuitet sahranjivanja kroz veći dio ili kroz cijelo kasno bronzano doba, dimenzije i materijal kojima su izgrađeni tumuli ponavlja se iz prethodna dva perioda, kao nova pojava su tumuli većih dimenzija izrazito eliptičnog oblika, pojava kamene osnove i kamenog plašta, od 68 grobova u 66 je ustanovljena inhumacija, a u dva slučaja incineracija, orijentacija pokazuje neujednačenost, u 26 slučajeva u tumulima se nalazi samo jedan grob, a ostali sadrže dva ili više groba polagani sukcesivno u kraćem vremenskom razdoblju, karakter grobnih priloga isti kao u prethodnim periodima
- d) *Rano željezno doba (Glasinac IV sa fazama a, b i c)*-269 tumula sa 461 grobom, u ranijim fazama ovog perioda ustanovljeno je postojanje manjih nekropola od po 10 do 20 tumula, velike nekropole sa po nekoliko desetina možda i stotina tumula razvijaju

¹³⁴ Čović 1963, 42-55.

se u periodu 6.st.p.n.e. i ostaju u upotrebi i u toku 5.st.p.n.e., tumuli su raznih dimenzija, većina tumula podignuta je od kamena i zemlje, pojava rodovskih tumula, od ukupno 479 grobova u 381 je izvršena inhumacija, a u 98 grobova je izvršena incineracija, osnovni položaj pokojnika je u ispruženom položaju sa rukama spuštenim niz tijelo, orijentacija pokazuje veliku raznolikost, spaljivanje mrtvaca se dešavalo na posebnim mjestima, a ostatci su prenošeni na mjesto sahrane, prilozi u grobovima su raznovrsniji i bogatiji u odnosu na prethodne periode, a posebnu pojavu čini oružje i ratnička oprema kao prilog

- e) *Kasno željezno doba (Glasinac V sa fazama a i b)*-nekropole ovog perioda većinom su produžetak prethodnih perioda, često je ukopavanje mrtvih u starije tumule, dimenzije tumula ne pokazuju neke bitnije promjene, po konstrukciji većina tumula pripada jednostavnim niskim humkama od kamena i zemlje ili samo od kamena dok se u jednom slučaju radi o čisto zemljanoj humci, posebne konstrukcije su ustanovljene u 7 tumula od kojih je 6 tumula imalo na dnu nabijen uravnat kameni odar, a u jednom slučaju konstatovan je kameni vijenac od krupnog kamena na periferiji jedne kamene humke, ni u jednom slučaju nisu utvrđene sukcesivne sahrane postavljene u određeni odnos prema centralnom grobu, sa porastom incineracije napušta se običaj podizanja pojedinačnih kamenih grobnica u većim tumulima, od 140 grobova incineraciji pripada 82, dok inhumaciji pripada 58 grobova (5. i prva polovina 4.st.p.n.e.), grobovi iz mlađe faze (druga polovina 4. i 3.st.p.n.e.) ukazuju na stari ritus gdje je broj spaljenih pokojnika u opadanju, a inhumacija je u porastu, položaj kostura i orijentacija je ista kao i u prethodnim periodima, spaljivanje pokojnika se obavlja izvan mjesta sahrane, u pogledu priloga ne dolazi do bitnijih promjena sa izuzetkom Arareve gromile gdje su pronađeni luksuzni dijelovi bojne i konjske opreme, u tumulima su često pronalazeni fragmenti razbijenih keramičkih posuda

Iz navedenog se može zaključiti da tijekom ranog bronzanog doba počinje zakopavanje mrtvih pod tumulima na Glasinačkom području, gdje se javljaju izolovani tumuli i manje grupe tumula, a promjena u pogrebnim običajima uočava se tokom kasnog bronzanog doba kada se

počinju javljati nekropole sa tri do četiri tumula na jednom mjestu.¹³⁵ Velika promjena dešava se u periodu željeznog doba kada nastaju velike *rodovske* nekropole sa više desetina tumula, kao i pojave kamenog plašta¹³⁶ i sve navedeno može ukazivati na kulturološke promjene koje su se dešavale unutar zajednica, koje su se nalazile na tom području. Čović je ustanovio postojanje rodovskih nekropola na lokalitetu Podilijak, jer je u tumulima postojao centralni grob i grobovi koji su bili ukopani neposredno iznad centralnog groba, a on navodi¹³⁷: (...) *radi se o ukopavanju osoba koje su stajale u **veoma bliskom** (porodičnom?) odnosu prema pokojniku koji je ležao u centralnom grobu (...) treba gledati sahrane osoba koje su prema njemu stajale u **daljoj** rodbinskoj, bolje rečeno rodovskoj vezi? (...)*. Kroz cijeli period od bronzanog do željeznog doba vidljive su promjene po pitanju grupisanja tumula na jednom prostoru. Ono što je još uočljivo jeste da tokom cijelog bronzanog doba inhumacija prevladava¹³⁸, dok se tokom željeznog doba ta pogrebna praksa mijenja i incineracija postaje dominantan oblik¹³⁹, a to također ukazuje na neke kulturne promjene zajednice, jer zajednica počinje drugačije promatrati pokojnika. Sukcesivni ukopi ukazuju da su zajednice tog područja iz određenih razloga bile vezane za mjesto na kojem će pokopati pokojnika, a zanimljiva je i činjenica da veliki tumuli sa više sukcesivnih ukopa traju kroz duži vremenski period.¹⁴⁰ Postavljaju se pitanja zašto su prahistorijske zajednice bile vezane za određena mjesta i zašto su tumuli ponovno otvarani zbog sukcesivnih ukopa, pa potom ponovno zatvarani.

¹³⁵ Čović 1963, 42-49.

¹³⁶ Ibid, 53.

¹³⁷ Čović 1959, 78.

¹³⁸ Čović 1963, 48.

¹³⁹ Ibid, 52.

¹⁴⁰ Čović 1959, 79.

4.3 Kneževski, ratnički ili bogati grobovi

U Bosni i Hercegovini kneževski grobovi su pronađeni na području Glasinca na lokalitetima: Ilijak, Brezje, Osovo, Čitluci i Gradac u Kusačama.¹⁴¹ Na teritoriji Srbije kneževski grobovi su pronađeni na lokalitetima: Atenica, Novi Pazar i Pilatovići.¹⁴² Na području Crne Gore na lokalitetima Mogila na Rake, Gruda Boljevića, Rubeži kod Nikšića i Mala gruda pronađeni su kneževski tumuli, dok se lokalitet Velika gruda svrstava u bogate grobove.¹⁴³ U Sjevernoj Makedoniji samo na jednom lokalitetu je ustanovljeno postojanje bogatog/kneževskog groba, a to je na lokalitetu Trebenište.¹⁴⁴ U Hrvatskoj kneževski/ratnički tumuli pronađeni su na lokalitetima Martijanec u Podravini¹⁴⁵, Kaptol-Čemernica tumuli IV¹⁴⁶ i X¹⁴⁷, Kaptol-Čemernica tumuli III i XI¹⁴⁸ i Budinjak (tumul 3 i 139)¹⁴⁹. Na Kosovu kneževski tumul otkriven je na lokalitetu Pečka Banja.¹⁵⁰

¹⁴¹ Čović 1979, 146-160.

¹⁴² Palavestra 1984, 35-58.

¹⁴³ Baković; Govedarica 2009, 5.

¹⁴⁴ Vulić 1931, 1.

¹⁴⁵ Vinski-Gasparini 1962, 41.

¹⁴⁶ Potrebica, Rakvin 2019, 55.

¹⁴⁷ Šošarić, Potrebica, et al. 2020, 197.

¹⁴⁸ Ibid, 197.

¹⁴⁹ Škoberne 1999, 43.

¹⁵⁰ Berisha 2012, 53.

Tablica 1

Istraživanje kneževskih tumula na Glasincu¹⁵¹

GLASINAC	ISTRAŽIVANJE	KONSTRUKCIJA TUMULA	NALAZI	DATACIJA
ILIJAK	1893.-1894.g. (F.Fiala)	<i>Tumul III-</i> 9 grobova, zemlja i lomljeni kamen, grob 9 centralni grob, porodični ili rodovski tumul, inhumacija <i>Tumul II-</i> lomljeni kamen, osnova platforma od grubo složenog kamena, na platformi jedan grob, inhumacija <i>Tumul XIII-</i> eliptičnog oblika, od zemlje, lomljenog i prikupljenog kamena, na vrhu tumula stećci, 4 groba, inhumacija, jedan grob prahistorijski položen ekscentrično na periferiji	<i>Tumul III-</i> bronzana dijadema, bronzana pojasna kopča, bronzana perla, par masivnih bronzanih narukvica, dva dvosjekla željezna mača (uvijena u tkaninu), dvije bojne sjekire, par bronzanih kenmida, fragmenti keramike <i>Tumul II-</i> metalni dijelovi odjeće i nakit, ofanzivno i defanzivno oružje, bronzano posuđe (import), kameno-bronzano žezlo <i>Tumul XIII-</i> metalni dijelovi odjeće i nakit, ofanzivno i defanzivno oružje bronzano posuđe (import),kameno-bronzano žezlo, bronzana pinceta	<i>Tumul III-</i> kraj 8.st.p.n.e. <i>Tumul II-</i> druga polovina 7.st.p.n.e. ili 6.-5.st.p.n.e. <i>Tumul XIII-</i> kraj 7. i početak 6.st.p.n.e.
BREZJE	1895.g. (F.Fiala)	<i>Tumul I-</i> lomljeni kamen i zemlja, detalji o konstrukciji tumula i groba nedostaju	<i>Tumul I-</i> bronzane pojasne kopče, željezni mač glasinačkog tipa, željezna koplja, kameni brusovi, bronzana omfalos-fiala, na maču i koplju otisci tkanine, bronzane i željezne fibule, kalotna dugmad, bronzani privjesci, bronzana kopča, jednosjekli krivi željezni mač, kameni brus sa dekorativnom drškom, nedostaje defanzivno oružje	<i>Tumul I-</i> na osnovu nalaza prva polovina 6.st.p.n.e.
OSOVO	1896.-1897.g. (F.Fiala)	<i>Tumul II-</i> 5 grobova, podignut u obliku kružnog nasipa sa udubljenim srednjim dijelom (oblik graca), 1 kneževski grob, inhumacija	<i>Tumul II-</i> bronzane igle, astragalni okovi za pojas, privjesci za pojas, željezni noževi sa ukrašenim koštanim koricama, željezna koplja, bronzano posuđe (import), kameno-bronzano žezlo, bronzana pinceta, dva mala pehara domaće proizvodnje, konjska oprema	<i>Tumul II-</i> sredina 6.st.p.n.e.
ČITLUCI	1892.g. (F.Fiala)	<i>Tumul I-</i> eliptične osnove, od kamena i zemlje, detaljni podatci o konstrukciji tumula i grobova nedostaju, jedan kneževski grob (5) smješten u SI dijelu	<i>Tumul I-</i> bronzane fibule, bronzana pojasna kopča, ogrlica od bronzanih, jantarnih i staklenih perli, privjesci od bronzane u obliku kotlića, masivne bronzane narukvice, srebrni prsten, kratki dvosjekli	<i>Tumul I-</i> sredina 6.st.p.n.e.

¹⁵¹ Čović 1979, 146-163.

		tumula, inhumacija	željezni mač (bodež?), kratki jednosjekli željezni mač, željezna koplja, željezne bojne sjekire, bronzane knemide grčkog tipa i štit (bronzani umbo), bronzano posuđe (import), bronzana pinceta, konjska oprema	
ARAREVA GROMILA	1889.g. (Ć. Truhelka)	<i>Arareva gromila, grob 1-</i> dvije osnovne faze podizanja tumula: velika kružna platforma od kamena, na njenom južnom dijelu lomača na kojoj je spaljeno tijelo kneza, tumul dovršen nasipanjem sloja kamenja, humka oblika zaravnjene kupe, incineracija	<i>Arareva gromila, grob 1-</i> bronzane fibule, bronzane igle, bronzane narukvice, jantarna ogrlica, kalotna dugmad, bogati okov pojasa, bronzane perle i privjesci, bronzani šljem korinskog tipa, dva pehara domaće proizvodnje, bronzana pinceta	<i>Arareva gromila, grob 1-</i> sredina 6.st.p.n.e.?

Tablica 2

Istraživanje kneževskih tumula u Srbiji¹⁵²

SRBIJA	ISTRAŽIVANJE	KONSTRUKCIJA TUMULA	NALAZI	DATACIJA
NOVI PAZAR	1957.g. (J. Nešković, Lj. Popović, Đ. Mano-Zisi, A. Jurišić)	<i>Tumul II</i> -velikih dimenzija, široki periferni zid od kamena, oštećen zbog građenja crkve, od nasute zemlje sa unutrašnjom konstrukcijom od kamena, unutrašnja konstrukcija-kružni periferni prsten, žrtvena konstrukcija, centralni grob	Tumul II- svi lični predmeti smješteni u kovčeg, položaj nalaza pronađen u nekoj vrsti ostave unutar konstrukcije, zlatne naušnice, zlatni prsten, zlatne bikonične perle, srebrenе grivne, figuralne perle, ćilibarske perle, ogrlica od staklenih perli, igle, bronzane fibule, zlatne aplike, zlatni pojas tipa Mramorac, zlatni pektoral i mitra, zlatne pravokutne pločice, ćilibarska pločica u obliku palmete, srebrena fiala mezmofalos, bronzana posuda, bronzana cjediljka	5.i 4.st.p.n.e.
ATENICA	1958.g. (M. Đukić, B. Jovanović)	<i>Tumuli I i II-</i> tzv. kneginjina i kneževa humka, velikih dimenzija, kamene ploče u potpornom zidu humke, od nasute zemlje sa unutrašnjom konstrukcijom od kamena, unutrašnja konstrukcija-kružni periferni prsten, žrtvena konstrukcija u tumulu II, centralni grob, <i>tumul</i>	<i>Tumul I-</i> nije pronađeno oružje, nakit, dijelovi bronzanog posuda, fragmenti dvokolice, osobni predmeti, zlatna ogrlica, zlatni privjesci u obliku pčele, trokutasti i romboidni zlatni privjesci, ćilibarske perle, srebrenе, zlatne i ćilibarske ogrlice, ogrlica od stakla, srebrena lučna fibula, zlatna dugmad, zlatne aplike	5.i 4.st.p.n.e.

¹⁵² Palavestra 1984, 8-60.

		<i>I</i> -incineracija-vjerovatno ženski grob, a pored njega periferni grob sa bogatim priložima, <i>tumul II</i> - incineracija-vjerovatno muški grob	<i>Tumul II</i> - dio bikonične perle, fragment bikonične perle od zlatnog lima, veće bronzane bikonične perle, bronzana grivna, perle od obrađenog ćilibara, igle, dugmad, zlatna aplika u obliku palmete, bronzani brus sa trokutastim nosačem, srebrene pločice, bronzane predstave barskih ptica, dijelovi bronzanog i željeznog oružja, dva fragmentirana bronzana umbra; u oba groba pronađeni predmeti ritualnog karaktera	
PILATOVIĆI	1970.g. (M. Zotović)	kneževska humka izdvojena i znatno veća od ostalih, od nasute zemlje sa unutrašnjom konstrukcijom od kamena, unutrašnja konstrukcija-kružni periferni prsten, žrtvena konstrukcija, centralni grob, vjerovatno ženski grob, inhumacija, u humci se nalazio i dječji grob	egipatski skarabej, narukvica od spiralne žice, bronzane narukvice, dva zlatna prstena za kosu, narukvica od šuplje kosti, amorfne ćilibarske perle, dvopetljaste fibule, astragalni pojas, keramička šolja sa kljunom za izlivanje, u dječjem grobu pronađene skitske strelice	kraj 7. i 6.st.p.n.e.

Tablica 3

Istraživanje kneževskih/bogatih grobova u Crnoj Gori^{153 154}

CRNA GORA	ISTRAŽIVANJE	KONSTRUKCIJA TUMULA	NALAZI	DATACIJA
RUBEŽI	1952.g.	Tumuli razoreni, nasut nad centralnim grobom, centralni grob ukopan u zdravicu	Nalazi položeni u nasip fragmentirana plitka konična zdjela	Rano bronzano doba
MALA GRUDA	1970.g. i 1971.g.	Tumul nasut zemljom i imao je kameni omotač od riječnih oblutaka, u nasipu tumula tragovi paljevine i dvije kamene konstrukcije u obliku plitkih jama ispunjene garom i pepelom, pokrivene sitnijim kamenom, na osnovi tumula centralni grob u obliku sanduka formiran od većih kamenih ploča vertikalno postavljenih u jami ukopanoj u zdravicu, sa pokrivačem od veće kamene ploče, jedan pokojnik, inhumacija	Nalazi položeni uz pokojnike keramički krčag koničnog recipijenta, naglašenog ramena sa visokim cilindričnim vratom i sa jednom trakastom drškom, plitka konična zdjela sa naglašenom prstenastom stopom i sa četiri ovalna izreza na obodu, zlatni bodež izduženog trokutastog oblika sa trostruko profilisanim uzdužnim rebrom sa kratkim probušenim polukružnim jezičkom za pričvršćivanje drške i sa po dvije perforacije na obe strane, srebrena sjekira sa uskim sječivom i izduženim tulcem, čiji je vrh pokriven kapićom od zlatnog lima sa ukrasima izvedenim u tehnici iskucavanja, glačana sjekira-čekić od zelenog granita čiji je otvor za držalju zatvoren kapićom od zlatnog lima sa ukrasom, 5 zlatnih karičica tipa <i>noppenring</i>	Rano bronzano doba
VELIKA GRUDA	1991.g.	Tumul formiran u nekoliko faza koje su se hronološki i kulturno razlikovale, period prelaska iz neolita u rano bronzano doba-centralni grob nad kojim je bila formirana prvobitna zemljana humka u koju je nad centralnim grobom bio ukopan još jedan grob i tumul je bio ponovno nasut, daljnjim ukopavanjem grobova tumulu povećane dimenzije, centralni grob ukopan u zdravicu sa	Nalazi položeni uz pokojnike plitka keramička zdjela sa širokim uglastim proširenjem oboda postavljena na četiri visoke nožice koje su u donjem dijelu spojene širim prstenom, pljosnata bakarna sjekira izduženog sječiva sa oborenim ivicama, dva bakarna trapezoidna bodeža, 8 zlatnih karičica tipa <i>noppenring</i>	Rano bronzano doba

¹⁵³ Marković 2006, 183-193.

¹⁵⁴ Zagarčanin 2016, 8-15.

		stranama obloženim kamenim pločama koje su formirale sanduk, jedan pokojnik, inhumacija,		
GRUDA BOLJEVIĆA	2001.g.	Tumul nasut zemljom nad centralnim grobom, bio je ukopan u zdravicu, centralni grob imao jednu stranu zaštićenu nizom riječnih oblutaka, oblikom podsjećao na grob tipa jame, jedan pokojnik, inhumacija, tokom srednjeg vijeka poremećen prvobitni tumul	Nalazi položeni u nasipu plitka konična zdjela (slična zdjeli iz Velike grude), keramički konični lijevak (?) sa dugim cilindričnim izlivnikom, loše očuvan trokutasti bodež od bronz, glačana sjekira-čekić od zelenog granita čiji je otvor za držalju zatvoren kapicom od zlatnog lima sa ukrasom, 2 zlatnih karičica tipa <i>noppenring</i> , trapezoidni amulet od crvenog porfira koji na vrhu ima perforaciju za vješanje	Rano bronzano doba
MOGILA NA RAKE	Uprava za zaštitu kulturnih dobara Crne Gore i Zavičajni muzej u Baru	Tumul prekriven debelim nasipom, sastavljenim od većih i manjih riječnih oblutaka, kamen eksploatisan za gradnju asfaltnog puta, u sloju zemlje čestice gari i sitni komadići atipične keramike, kameni omotač oko centra sanduka obuhvatao središnji dio zemljane gromile, kupastog oblika, konstrukcija od pločastog kamenja koja je predstavljala manju platformu u vidu stepenika prislonjena uz grobnicu, grobna cista formirana od masivnih kamenih ploča lokalnog porijekla, trapezoidnog oblika, cista prekrivena sa dvije masivne ploče pravokutnog oblika, unutar ciste pronađena tri pokojnika	Fragmenti keramike, odbaici od okresanog kamena, keramički krčag i plitiki tanjur na stopi	Rano bronzano doba

Tablica 4

Istraživanje kneževskog/ratničkog groba u Sjevernoj Makedoniji¹⁵⁵

SJEVERNA MAKEDONIJA	ISTRAŽIVANJE	KONSTRUKCIJA TUMULA	NALAZI	DATACIJA
TREBENIŠTE	1930.g.(L.Čelvoić) 1931.g. (N.Vulić)	Tumul od kamena, grob je bio obična grobna raka, to jeste jama bez kamene konstrukcije, u grobu pronađeno ugljenisano drvo koje je možda ostatak sanduka, ostatci pokojnika nisu pronađeni osim jednog zuba, ali nije isključeno da je pokojnik bio spaljen, pronađeno 8 grobova ukupno	Zlatna maska, šljem, zlatne sandale, rukavice, igle, zlatni prsten, zlatne trake za sandale (?), pozlaćeno srebreno ogledalo, srebreni rog za piće, srebreni pojas, krater, srebrene alke, tronožac sa velikom bronzanom posudom, amfora, male posude, šljem od bronz, kopče od bronz, željezni mač, vrh željeznog koplja, čilibarske perle	6.-4st.p.n.e.

Tablica 5

Istraživanje kneževskih/ratničkih tumula u Hrvatskoj^{156 157 158 159 160}

HRVATSKA	ISTRAŽIVANJE	KONSTRUKCIJA TUMULA	NALAZI	DATACIJA
MARTIJANAC- PODRAVINA	1957.g. Arheološki muzej Zagreb	Tumul oštećen od ukopavanja električnog voda i od strane mještana, u prošlosti bio otvaran i pljačkan, u sredini se nalazio jedan grob i grobna komora, nije bilo nikakve druge konstrukcije ili naknadnih ukopa; zemljani tip tumula; grobna komora pravokutnog oblika	Spaljenje kosti pokojnika, pomiješani ulomci nasilno razbacanih urni, urna od crveno obojane gline visokog vrata zaravnjenog ljevkastog otvora i širokog naglašenog trbuha i uskog dna, urna od crveno obojene gline sa motivom meandra, poklopac urna tamnosmeđe i grube gline sa ručkom na vrhu koja završava s dvije	Halštatski period

¹⁵⁵ Vulić 1931, 1-39.

¹⁵⁶ Vinski-Gasparini 1962, 39-43.

¹⁵⁷ Vejvoda, Mirnik 1973, 593-596.

¹⁵⁸ Potrebica, Rakvin 2019, 31-54.

¹⁵⁹ Šošarić, Potrebica, et al. 2020, 197-200.

¹⁶⁰ Škoberne 1999, 43-107.

		građena pločama od pješčenjaka, arhitektura komore oštećena, zidovi komore građeni vertikalnim ukopavanjem od ploča, dno grobne komore bilo je od kamenih ploča; na pločama otkriveni tragovi gareži	izbočine slične ansi lunati, poklopac urne od crnkasto-smeđe i dosta grube gline koničnog oblika sa zaravnjenim vrhom i na njemu širom trakastom po sredini narebrenom ručkom, čup od žuto-smeđe grube gline, ulomak čupa, ulomci od žućkasto-smeđe gline, 3 plitke zdjele od crnkasto-smeđe gline, mala zdjela od crveno obojene gline, ulomci od 4 male zdjele, ulomak male kupe na nozi, ulomci situle od bronzanog lima	
KAPTOL-ČEMERNICA	1965.g - 1971.g Revizijska iskopavanja tumula IV- 2016.g. Revizijska iskopavanja tumula XI- 2007.g Revizijska iskopavanja tumula III- 2009.g.	<i>Tumuli IV-</i> devastirani tumul, u središtu tumula pronađen grob 1 sa urnom, sa istočne strane pronađena dva groba sa urnama, u sjevernom dijelu ostatci još dva groba, suhozid se pružao koso od kraja tumula prema grobu 1 <i>Tumul IV revizijska iskopavanja-</i> ispod poravnalog dijela na najvišem dijelu tumula pronađeno kameno popločenje koje nije bilo jednako na svim mjestima, ispod popločenja pronađen tanak sivo-smeđi sloj s komadićima karboniziranog drveta u strukturi i 3 para rupa za stubove, koji su vjerovatno predstavljali tragove dromosa, sjeverno od popločenja nalazila se masivna drvena komora od drvenih greda, na zapadnom i središnjem dijelu pronađeni su ostatci drvenih greda, a tu su se nalazili i komadi razlomljenih drvenih daski, u JZ i SI kutu komore nalazili su se ostatci karboniziranog drveta i masne paljevine s lomače četverokutnog oblika-ostatci dva drvena sanduka <i>Tumul X-</i> istražen jedan grob, bez opisa konstrukcije tumula, tumul oštećen <i>Tumul III revizijska iskopavanja-</i> sadržavao monumentalnu drvenu središnju komoru obloženu složenom konstrukcijom od kamena i drveta, do koje je vodio	<i>Tumul IV-Prilozi</i> groba 1 položeni u raku koja je bila ispunjena drvenim ugljenom, šljem grčko-ilirskog tipa, šljem bio podstavljen nekom vrstom podstave koja se sastojala od hasure sa slojem kože, knemide koje su uz rub imale rupice za prišivanje podstave, u šljemu se nalazila ukrašena bronzana ploča koja je vjerojatno bila pričvršćena zakovicama na podlogu od kože ili sličnog materijala, bojna sjekira s bronzanim tuljcem s ušicom i željeznim sječivom, 3 oštećena željezna koplja, dijelovi konjske opreme, nekoliko prstenova i privjesaka, urna i šalice, grob 2 sadržavao jednu urnu ukrašenu spiralama, plastičnim rebrima i životinjskim protomama <i>Tumul IV revizijska iskopavanja-JZ</i> od sanduka u SI kutu pronađen dio s prosutom paljevinom s lomače koja je sadržavala sitne komadiće spaljenih kostiju i ulomke spaljene bronzane, 17 bronzanih perli, ulomak bronzanog utega, ulomak bronzane karičice, bronzane žice, keramika, 3 ulomka košarastih privjesaka, spaljeni neprepoznatljivi dijelovi bronzanih predmeta, grčko-ilirska kaciga, par neukrašenih bronzanih knemida, pravokutna bronzana ploča <i>Tumul X-</i> 3 urne, šljem korintskog tipa, pet lijevanih bronzanih ukrasa konjske opreme, brus s bronzanom drškom u obliku dvije stilizirane rogate životinjske glave i glava jedne igle <i>Tumul III revizijska iskopavanja-</i> u komori su se	8.- 4.st.p.n.e.

		dromos, ostatci 3 reda stupova, dromos je bio drvena konstrukcija s ravnim drvenim krovom ojačan sa tri para stubova i obložen suhozidom s bočnih strana, s južne strane komore oko dromosa protezalo se kameno polukružno popločenje <i>Tumul XI (Volarska glavica) revizijska iskopavanja-drvena grobna komora obzidana kamenom</i>	nalazila 3 keramička lonca, karbonizirani sloj drvene opladne komore, po dromosu prosut materijal ostataka sa spališta, na prijelazu iz dromosa u grobnu komoru pronađena urna s kostima, spaljeni fragmentirani amorfn komadi bronce, kostiju, keramike i žitarica <i>Tumul XI (Volarska glavica) revizijska iskopavanja-u komori su se nalazila 3 globularna lonca na nozi, 3 plitice na nozi, 3 keramičke situle, par lonaca sa izvijenim rubom od crvene keramike s grafitno slikanim geometrijskim ukrasom preko kojega su naliježljene kositrene lamele, crni grafitirani lonac ukrašen kositrenim lamelama, crni lonac ukrašen okruglim bronzanim naljepnicama, bikonična grafitirana zdjelica s ručkom crne boje, par malih crnih askosa bez ručke, kernos, višeglava bronzana igla, fragment kamenog brusa lepezastog oblika</i>	
BUDINJAK	1993.g. i 1994.g. Želimir Škoberne	<i>Tumul 3- 10 grobova</i> <i>Tumul 139-kneževski/ratnički grob 6, pored kneževskog groba pronađeno još 6 ukopa, izravnata površina prekrivena slojem ilovače na kojoj se nalazila grobna komora, tragovi drvene konstrukcije vidljivi na više mjesta, najuočljivije su bile drvene grede, rubni dijelovi grobne konstrukcije i dijelovi pokrovnih dasaka komore</i>	<i>Tumul 3-zdjelasta kaciga u jednom od grobova</i> <i>Tumul 139 (grob 6)- metalni nalazi slabo očuvani zbog kemijskog sastava tla, 2 narukvice, žvale i dijelovi žvala, igla s više glava, koplje, zdjelasta kaciga i keramička situla, dvije brončane ataše s provučenim prstenovima, tri križna dugmeta, konjska oprema, dva željezna obruča, dvije spirale od bronce,</i>	Prva polovina 8.st.p.n.e.. možda čak i kasno 9.st.p.n.e.

Tablica 6

Istraživanje kneževskog tumula na Kosovu¹⁶¹

KOSOVO	ISTRAŽIVANJE	KONSTRUKCIJA TUMULA	NALAZI	DATACIJA
PEĆKA BANJA	Nepoznata godina istraživanja usmene podatke o nalazima dao J. Glišić	Nema podataka o konstrukciji tumula i grobova, kao ni o ritusu sahranjivanja. Nalazi ukazuju na postojanje muškog i ženskog groba.	<i>u muškom grobu?</i> : srebreni prsten u obliku pojasa tipa Mramorac bez urezanih ukrasa, ogrlica od amorfni ćilibarskih perli, dvoredni saltaleone od srebrene žice u sredini spojen petljom, bronzane fibule, bronzane toke presvućene srebrenim limom, bronzane toke, trokutasti nosač brusa, željezno oružje, oklopi <i>u ženskom grobu?</i> : komplet srebrenog nakita, ćilibarske perle raznih oblika, srebrna omega igla, srebrene fibule	5. i 4. st. p. n. e.

¹⁶¹ Palavestra 1984, 23-60.

Termin *kneževski grobovi* uveli su Alojz Benac i Borivoj Čović pri obrađivanju željeznog doba sa područja Glasinca na osnovu termina iz njemačke literature (*Fürstengräber*), a taj pojam je do danas ostao u upotrebi.¹⁶² Pojmom *kneževski grob* označeni su grobovi koji su se u vrstama i bogatstvom priloga isticali od drugih grobova.¹⁶³ Problem se javlja u činjenici da termin i titula *knez* kao dio društvene hijerarhije postoji tek u periodu srednjeg vijeka, po društvenoj hijerarhiji tokom prahistorije teško je govoriti o terminu *kneza* sa potpunim njegovim značenjem. Općenito je zahtjevno govoriti o društvenoj hijerarhiji prahistorijskih zajednica iz razloga jer ne postoje nikakvi pisani izvori koji to mogu potvrditi. Može se pretpostaviti da se tokom bronzanog i željeznog doba etničke zajednice formiraju u određene skupine koje nose zajedničke kulturne karakteristike. Moguće je objasniti tri strategije kroz koje se producira i reproducira društveni poredak¹⁶⁴:

1. *Kreiranje svetih krajolika*- stvaranjem ovih krajolika poglavice sjedinjuju kozmički i svjetovni poredak, a svjetovni poredak je napravljen na osnovu kozmičkog. Primjeri svetog krajolika predstavljaju kameni i drveni krugovi
2. *Posjedovanje prestižnih predmeta*- važna je simbolika predmeta i oni predstavljaju način da se elite simbolički povežu sa "silama" izvan samog društva i time naglase činjenicu da za njih vrijede pravila koja nisu od vlastitog društva pa ni iz tog svijeta. Putem kontakata koji uključuju i razmjenu prestižnih dobara, elite sklapaju brakove s članovima drugih elita, a funkcija tih brakova je sklapanje savezništva.
3. *Izražavanja ratničke moći*- ratnički simboli, poput oružja, kojima se elite povezuju polažući ih u grobove, govore da imaju na raspolaganju oružanu silu.

Iako je pojam kneževskih grobova postao prihvaćen na osnovu luksuznih predmeta koji su pronalazeni u grobovima, možda ipak za prahistorijske zajednice treba uvesti termin poglavara zajednice i koncept poglavarstva, što bi se moglo odnositi na člana zajednice koji je direktni ili indirektni potomak osnivača što stvara percepciju zajedničkog porijekla.¹⁶⁵ Ako se govori o društvenoj strukturi tokom željeznog doba može se pretpostaviti da se pojavljuje hijerarhijski uređeno društvo sa vladajućom elitom, koja se izdvaja svojim porijeklom,

¹⁶² Čović 1979, 143-144.

¹⁶³ Ibid, 144.

¹⁶⁴ Kulenović 2013, 47.

¹⁶⁵ Babić; Kuzmanović 2019, 158.

položajem u srodstvu, ekonomskim kontaktima i vjerskim autoritetima od drugih članova zajednice.¹⁶⁶ U literaturi se navode i ratnički grobovi, koji se ne razlikuju puno od kneževskih grobova, a to se može uočiti iz sljedećeg navoda¹⁶⁷: *The individuals previously identified as chiefs buried in princely graves are now rather interpreted as military commanders, members of the warrior aristocracy whose emergence intensified social differentiation.*

Bojne sjekire i brusevi kao nalazi u grobovima su interpretirani kao simboli vrhovne vlasti, to jeste ratnici postaju vladari, ali kako su se simboli vlasti mijenjali tijekom vremena, na Glasincu je uočljiva pojava većeg broja ratničkih grobova, što onda može ukazivati da zajednice na prostoru Glasinca postaju ratničke, a ako se uzme u obzir da su brusevi zbog funkcionalnosti bili dio ratničke opreme, a ne simbol hijerarhijske moći mijenja se cijela interpretacija društvenih statusa.¹⁶⁸ Kada se govori o konceptualnoj strukturi grobova, *kneževski grobovi* spadaju u skupinu koja je zasnovana na društvenoj ulozi, a pokojnici koji su sahranjivani u takvim grobovima kriterije za ukop su stvorili konkretnom ulogom u društvenoj strukturi, kao ratnici, svećenici, metalurzi, ali nikako *kneževi*.¹⁶⁹ *Kneževski grobovi* kao objekti nužno ne moraju predstavljati simbol statusnog položaja važnog pojedinca zajednice, nego su mogli predstavljati stvar unutrašnje samoidentifikacije zajednice, a važni pojedinac koji je sahranjivan mogao je predstavljati osobu koja je postala dio prošlosti zajednice na osnovu toga što je za života objedinila identitetske simbole same zajednice.¹⁷⁰

Umjesto hijerarhije možda je za prahistorijske zajednice potrebno uvesti pojam heterarhije, kojeg je u moderni kontekst uveo Mc Culloch, a Crumley navodi¹⁷¹: *Heterarchy may be defined as the relation of the elements to one another when they are unranked or when they possess the potential for being ranked in a number of different ways.*, dok za hijerarhiju navodi¹⁷²: *Hierarchy-in as much as it is often a reductionist metaphor for order-has disproportionately influenced theory building in both social and natural scientific contexts.* Na primjeru prahistorijskih zajednica heterarhija se može objasniti srodstvom i zajedničkim interesom zajednica, dok je import predstavljao društveni kapital, koji je uzrokovao društvene

¹⁶⁶ Babić, Kuzmanović 2019, 158-159.

¹⁶⁷ Ibid, 159.

¹⁶⁸ Babić; Kuzmanović 2019, 160.

¹⁶⁹ Potrebica 2013, 188-189.

¹⁷⁰ Kaljanac 2012, 178-179.

¹⁷¹ Crumley 1995, 2.

¹⁷² Ibid, 1.

promjene i pretpostavka je da su sklapana kratkotrajna savezništva između zajednica koja su bila sklona preoblikovanju kroz iste društvene mehanizme.¹⁷³ Hetrarhija ne odbacuje u potpunosti ideju poglavarstva, nego samo ukazuje na različitu interpretaciju modela uređenja društvenih zajednica, koji se mogu predstaviti i kombinirati na različite načine, tako da na osnovu oružja i ratničke opreme grobove ne moramo interpretirati kao kneževske, nego kao ratničke i potrebno je shvaćati različitu ulogu ratnika u tom periodu, jer oni predstavljaju važnu društvenu skupinu.¹⁷⁴

Još uvijek u arheologiji nije razvijena metoda prema kojem bi se grobovi klasificirali u kneževske, ratničke ili bogate grobove i ostavlja se otvorenim pitanje koje su to glavne karakteristike kojima bi se uspostavila pravilna klasifikacija navedenih grobova.

4. Tumuli i etnicitet

S obzirom da se etnogeneza ilirskih zajednica u literaturi isključivo veže za period poslije indoeuropske seobe, za hronološki okvir se uzima osim željeznog doba i period bronzanog doba u kojem su se prema Bencu razvijale *protoilirske*, *prailirske* i *ilirske* zajednice.¹⁷⁵ Benac navodi¹⁷⁶: *Kada se govori o načinu sahranjivanja kod Ilira odmah se pomišlja na pokopavanje mrtvih pod tumulima i to bi trebao da bude osnovni vid kulta mrtvih kod ilirskih zajednica.* Borivoj Čović naveo je da su *tumuli najmarkantniji i najuočljiviji oblici prahistorijskih grobnica na čitavom "centralnom ilirskom području"*¹⁷⁷, dok Milutin Garašanin navodi da je *sahrana pod humkama najtipičniji oblik sahranjivanja kod Ilira, ali ne i jedini*¹⁷⁸. Glavni problem u ovim teorijama je činjenica da se tijekom bronzanog i željeznog doba pojavljuju tumuli kao pogrebna praksa u cijelom svijetu i nigdje nije tačno precizirano kojim zajednicama etnički pripadaju, jer mnoge prahistorijske zajednice su imale praksu sahranjivanja mrtvih pod tumulima još od perioda neolita, ali su arheolozi bivše Jugoslavije i Albanije etnički pripisali tumule Ilirima na osnovu elemenata koji su vezani za sahranjivanje i kult mrtvi, a ostatci posmrtnih rituala

¹⁷³ Babić; Kuzmanović 2019, 162.

¹⁷⁴ Ibid

¹⁷⁵ Benac 1984, 134.

¹⁷⁶ Ibid, 135.

¹⁷⁷ Čović 1964, 98-99.

¹⁷⁸ Garašanin 1979, 1.

predstavljali su pogodnu vrstu nalaza za istraživanja religijskog i "duhovnog života".¹⁷⁹ Arheolozi poput Benca, Čovića, Garašanina, ali i mnogi drugi u obzir nisu uzimali neeuropsku literaturu za razmatranje etničkog pripisivanja tumula, većinom su kroz svoje radove bili pod utjecajem Njemačke literature. Etničko pripisivanje tumula Ilirima od strane arheologa bivše Jugoslavije i Albanije možda se može tražiti u tezi koju je iznio Gustav Kossina 1911. godine, gdje navodi da jasno ocrtane arheološke kulture beziznimno odgovaraju jasno definiranim etničkim skupinama.¹⁸⁰

Kultura ranog bronzanog doba u Srbiji i Bosni, prema mišljenju Drage i Milutina Garašanina vezana je isključivo za grobove, to jeste tumule, a tumuli u Srbiji su konstatovani na nekropolama u Belotiću i Beloj Crkvi što se pripisuje kulturnoj grupi Beletotić-Bela Crkva.¹⁸¹ U svom radu oni navode¹⁸²: *Konfrontirajmo sada rezultate pregleda pojava ranog bronzanog doba u zapadnoj Srbiji i Bosni. Očigledno se one imaju pripisati jednom istom kulturnom kompleksu. Tu povezanost pokazuje ne samo zajednička pojava sahranjivanja pod tumulom, no i slične i identične crte u samom načinu sahranjivanja (...).* Tijekom kasnog bronzanog doba u zapadnoj Srbiji kulturna grupa Belotić-Bela Crkva je i dalje dominantna kulturna grupa, ali u tom periodu bila je pod jakim utjecajem Vatinke grupe.¹⁸³ Prema mišljenju Zotovića u željeznom dobu II, to jeste u periodu između 8. i kraja 6.st.p.n.e *Iliri su bili već etnički formirana zajednica na prostoru zapadnog Balkana*, a prostor zapadne Srbije imao je značajnu ulogu kao dio jedinstvene glasilačke kulturne oblasti, a to se nastavilo i u periodu kasnog željeznog doba.¹⁸⁴ Također i Marković smatra da su *Iliri nosioci kulture željeznog doba* i da su se razvili iz jednog etničkog supstrata, a da je proces formiranja Ilira započeo u postneolitskom dobu raspadanjem neolitskih zajednica, te da je postojalo jedno centralno ilirsko područje na kojem su se formirala najvažnija *ilirska plemena*.¹⁸⁵ Prema hronološkoj podjeli Alojza Benca i Borivoja Čovića Glasinac I pripadao bi predilirskom periodu, Glasinac II protoilirskom periodu, Glasinac III ranoilirskom periodu¹⁸⁶, Glasinac IV ilirskom periodu starijeg željeznog doba i Glasinac V¹⁸⁷, a hronološka

¹⁷⁹ Kuzmanović 2020, 643.

¹⁸⁰ Mallory 2006, 212.

¹⁸¹ Garašanin, 1958, 6

¹⁸² Ibid, 14.

¹⁸³ Zotović 1985, 35.

¹⁸⁴ Ibid, 68-100.

¹⁸⁵ Marković 206, 231.

¹⁸⁶ Benac, Čović 1956, 25-29.

¹⁸⁷ Benac, Čović 1957, 26-48.

periodizacija napravljena je na osnovu materijala pronađenog u tumulima. Pojam *centralno ilirsko područje* u literaturu je uveo Borivoj Čović 1964. godine, a centralnim ili užim ilirskim prostorom smatra područje sjeverne Albanije, Crne Gore, južne Dalmacije, Hercegovine, južne Bosne i jugozapadne Srbije sa Metohijom i Sandžakom.¹⁸⁸ Na *centralnom ilirskom području* sahranjivanje pod tumulima je bila karakteristična pojava, a glavni način ukopa predstavljala je inhumacija, dok se incineracija pojavljivala sekundarno i pojavljivala se na Glasincu i u susjednim predjelima kao izuzetak tek u periodu kasnog bronzanog doba i početkom ranog željeznog doba.¹⁸⁹

Na lokalitetima Rogojevac i Bare pronađeni su tumuli koje je Dragoslav Srejšović pripisao *humkama stepskih odlika*, a one pripadaju kulturi kurgana i hronološki pripadaju prijelaznom periodu s kraja neolita u početak bronzanog doba.¹⁹⁰ Marija Gimbutas o ukopima koji su vezani za kurgansku kulturu navodi¹⁹¹: *About the beginning of the Copper Age in the northern Caucasus, burials in house-like structures built of large boulders or of timber surrounded with boulders appeared. Such graves were covered with barrows (kurgans) up to 10m high. The megalithic cist burials in high kurgans are most numerous in the western Caucasus along the shores of the Black Sea.* Prema njenoj hronološkoj podjeli kurganske kulture najraniji grobovi potječu iz stepskog područja između Dona i Urala, sjeverno od Kapijskog mora, a većina dolazi iz regije donjeg Volga i prema ovoj podjeli predložen je četverostruki razvoj kurganske kulture, a u zadnjoj razvojnoj fazi su se desili neprekidni talasi ekspanzije koja su utjecala na čitavu sjevernu Europu, područje Egejskog mora i istočnog Mediterana sa karakterističnim katakombnim grobovima i grobovima uklesanim u stijene.¹⁹² Nicholas Hammond pojavu tumula na području Albanije tokom ranog bronzanog doba također veže uz kurgansku kulturu i migracije kurganskih zajednica, a za područje Makedonije smatra da se prisustvo Kurgana utvrđuje na pronađena dva nalaza (figurica konja i proizvodi od žice).¹⁹³ Grobovi stepskih kultura izdvajaju se od ostalih grobova po određenim arhitektonskim karakteristikama: tumuli su velikih dimenzija, drvena konstrukcija grobne komore, drveni sanduci, uz zgrčene pokojnike

¹⁸⁸ Čović 1964, 97.

¹⁸⁹ Čović 1964, 100-101.

¹⁹⁰ Srejšović 1976, 117.

¹⁹¹ Gimbutas 1956, 56.

¹⁹² Harding 2011, 27.

¹⁹³ Hammond 1976, 127-129.

tragovi oker boje.¹⁹⁴ Prema mišljenju Nobuo Komita porijeklo tumula na području Albanije, a posebno lokalitet Pazhok, treba se vezati za *grave circles* koji su bili obilježje rane mikenske civilizacije.¹⁹⁵ Da je sahranjivanje pod tumulima poznato od davnina vidljivo je i u Homerovom epu *Ilijada*¹⁹⁶:

Neka ga tamo Ahejci dugovlasi njegovi spale

Neka mu grobni hum uz Helespont široki naspu,

Gdjekoji potom nek reče od ljudi kasnijih brodeć

Na lađi punoj vesala po iskričavome moru:

"Grobni je hum, to junaka, što odavno pogibe veće,

Glavni što bješe junak, al' ubi ga svijetli Hektor"

Kada se govori o prahistorijskim zajednicama i etničkom pripisivanju tumula Ilirima, ne može se govoriti o narodu ili etničkoj skupini koja je zauvijek definirana navodnim genetskim identitetom, umjesto toga bi se u tome mogla vidjeti pojava i nastajanje etniciteta iz nekad prostorno ograničene povezanosti, a ta povezanost je nastajala kroz zajednički život i iskustva kao i zajedničke poduhvate zajednica o kojima sami tumuli kao spomenici i danas svjedoče.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Faber 1984, 181.

¹⁹⁵ Komita 1982, 59-65.

¹⁹⁶ Homer VII, 85-89.

¹⁹⁷ Renfrew 2007, 158.

5. Zaključak

U radu su predstavljena istraživanja i problematika u istraživanjima tumula na području centralnog i zapadnog Balkana. S obzirom da područje centralnog i zapadnog Balkana teritorijalno predstavlja veliko područje osnovni fokus i glavno polazište u radu je bilo područje Glasinca, koje je detaljnije obrađeno za razliku od drugih područja. Prahistorijski tumuli i njihova interpretacija u periodu 19. i 20. stoljeća predstavlja kompleksnu temu koju ovaj rad nije u potpunosti mogao pokriti, ali se ostavljaju brojna otvorena pitanja kojima se treba posvetiti u budućnosti.

Istraživanja Franje Fiale, Ćire Truhelke i Đorđa Stratimirovića, iako su bila metodološki nepropisno izvođena iz današnje perspektive, pružila su pojedine informacije o tumulima. Kao što je i sam Borivoj Čović naveo u jednom od svojih članaka, izvještaji koje su pisali navedeni arheolozi i sam materijal nisu u potpunosti bili neupotrebljivi, jer su Alojz Benac i Borivoj Čović na osnovu materijala napravili kataloge koji su vezani za područje Glasinca.

Porijeklo naziva tumul nije u potpunosti riješeno u ovom radu, jer se u literaturi koriste razni nazivi, ali kroz literaturu se mogu pratiti sinonimi koji su korišteni za tumule pa je tako moguće izvesti zaključak: tokom 19. stoljeća najčešći naziv koji se koristi u literaturi je *gromile*, a tijekom 20. stoljeća počinju se često koristiti nazivi *tumul* i *humka*, dok je naziv *mogile* najmanje korišten u literaturi. U novijoj literaturi nazivi *gromila*, *mogila* i *humka* rijetko su zastupljeni, dok je naziv *tumul* najzastupljeniji.

Ono što predstavlja poseban problem u istraživanju tumula jeste etničko pripisivanje tumula Ilirima. Alojz Benac i Borivoj Čović su arheolozi koji su zapravo napravili *revoluciju* u arheologiji sa *stvaranjem* pojma Iliri, kao zajednice koja je živjela na području Balkana. Iliri kao njihov konstrukt zainteresirali su brojne naučnike i arheologe. Ako uzmemo u obzir da su Alojz Benac i Borivoj Čović arheolozi koji su djelovali u periodu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, kao i da u tom periodu komunizma vlada ideologija o jednakosti cijelog područja koje je Jugoslavija obuhvatala postavlja se sljedeće pitanje: Je li termin Ilira skovan kao konstrukcija tadašnje političke ideologije u kojem je bilo potrebno naći zajedničku prošlost i porijeklo za cijeli teritorij Jugoslavije? Ono na što se treba obratiti velika pažnja pri samim

istraživanjima arheologa u prošlosti jeste politička uloga koju su imali u tadašnjoj državi. Tumuli kao grobne konstrukcije postojale su od vremena neolita pa sve do rimskog perioda u cijelom svijetu, stoga je njihovo etničko pripisivanje Ilirima upitno. Međutim nemoguće je razriješiti etničko pripisivanje tumula Ilirima, jer ni sama etnogeneza Ilira do danas nije u potpunosti objašnjena ni razriješena. Također važno pitanje kojim se treba baviti u budućim istraživanjima jeste sljedeće: zašto tumuli kao grobne konstrukcije traju dugi vremenski period pored svih ostalih načina sahranjivanja i kako su pogrebni običaji koji su imali određeni slijed utjecali na same konstrukcije tumula?

6. Bibliografija

IZVORI:

1. HOMER: *Ilijada*, Preveo: Tomo Maretić, Zagreb 1961

LITERATURA:

1. BENAC, ČOVIĆ 1956: Alojz Benac, Borivoj Čović, *Glasinac I bronzano doba*, Sarajevo 1956
2. BENAC, ČOVIĆ 1956: Alojz Benac, Borivoj Čović, *Glasinac II željezno doba*, Sarajevo 1957
3. BENAC 1984: Alojz Benac, Kult mrtvih na ilirskom području u praistorijskom dobu, u: Benac A (ur.) *Simpozijum: Duhovna kultura Ilira (Herceg-Novi, 4.-6. novembar 1982)*, posebna izdanja, knjiga LXVII, Sarajevo 1984, 133-153.
4. BENAC 1986: Alojz Benac, *Praistorijski tumuli na Kupreškom polju*, djela, knjiga LXIV, Sarajevo 1986
5. BAKOVIĆ, GOVEDARICA 2009: Mile Baković, Blagoje Govedarica, Nalazi iz kneževskog tumula Gruda Boljevića u Podgorici, Crna Gora, *Godišnjak CBI*, Knjiga XXXVIII, Sarajevo 2009, 5-23.
6. BABIĆ, KUZMANOVIĆ 2019: Staša Babić, Zorica Kuzmanović, Glasinac-Notes on Archaeological Terminology, *Godišnjak CBI*, Knjiga 48, Sarajevo 2019, 157-165.
7. BALEN-LETUNIĆ 1980: Dubravka Balen-Letunić, Istraživanja tumula u Goričanu kod Čakovca 1979. godine, *Muzejski vjesnik*, broj 3, Koprivnica 1980, 49-50.
8. BAČIĆ 1959-1960: Boris Bačić, Tumuli iz bronzanog doba na Maklavunu i Žamnjaku u južnoj Istri, *Jadranski zbornik*, vol. 4, Rijeka-Pula 1960, 197-210.
9. BURAŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2003: Klara Burašić-Matijašić, Škicini (Vodnjan) bronzanodobni grob pod tumulom, *Opuscula archaeologica*, vol. 27, Zagreb 2003, 171-185.

10. BUSULADŽIĆ 2009: Adnan Busuladžić, Stodvadeset godina rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (1888-2008), *Bosniaca*, no. 14, Sarajevo 2009, 146-148.
11. BERISHA 2012: Milot Berisha, *Archaeological Guide of Kosovo*, Priština 2012
12. CRUMLEY 1995: Carole L. Crumley, Heterarchy and the Analysis of Complex Societies, *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 6/1, 1995, 1-5.
13. ČOVIĆ 1959: Borivoj Čović, Glasinac 1957-Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. svezak XIV, Sarajevo 1959, 53-85.
14. ČOVIĆ 1963: Borivoj Čović, Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. svezak XVIII, Sarajevo 1963, 41-62.
15. ČOVIĆ 1964: Borivoj Čović, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, Centar za balkanološka ispitivanja, Knj. 1 Posebna izdanja Knj. 4, Sarajevo 1964, 95-135.
16. ČOVIĆ 1979: Borivoj Čović, Kneževski grobovi glasinačkog područja, u: Garašanin M. (ur.) *Sahranjivanje kod Ilira (Zlatibor, 10-12. maj 1976)*, naučni skupovi, knjiga VIII, Beograd 1979, 143-171.
17. ČOVIĆ 1988: Borivoj Čović, Tumulus-opšti leksikografski dio, u: Čović B. (ur.) *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom I, Sarajevo 1988
18. DRECHSLER-BIŽIĆ 1975: Ružica Drechsler-Bižić, Istraživanje tumula ranog brončanog doba u Ličkom Osiku, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 9, Zagreb 1975, 1-19.
19. FIALA 1892: Franjo Fiala, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knjiga IV, Sarajevo 1892, 389-444.
20. FIALA 1893: Franjo Fiala, Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knjiga IV, Sarajevo 1893, 717-763.

21. FIALA 1894: Franjo Fiala, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knjiga IV, Sarajevo 1894, 721-760.
22. FIALA 1895: Franjo Fiala, Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knjiga IV, Sarajevo 1895, 533-566.
23. FIALA 1896: Franjo Fiala, Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knjiga III, Sarajevo 1896, 429-461.
24. FABER 1984: Aleksandra Faber, Prilog poznavanju arhitekture tumula na Balkanu, u: Benac A (ur.) *Simpozijum: Duhovna kultura Ilira (Herceg-Novi, 4.-6. novembar 1982)*, posebna izdanja, knjiga LXVII, Sarajevo 1984, 171-189.
25. GOVEDARICA 1978: Blagoje Govedarica, Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području, *Godišnjak CBI*, Knjiga 15, Sarajevo 1978, 15-37.
26. GOVEDARICA 2010: Blagoje Govedarica, Ideološki značaj grobnih tumula i sakralna simbolika kruga, *Godišnjak CBI*, Knjiga 39, Sarajevo 2010, 5-23.
27. GARAŠANIN 1958: Milutin Garašanin, Draga Garašanin, O problemu ranog bronzanog doba u zapadnoj Srbiji i Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. sveska XIII, Sarajevo 1958, 5-19.
28. GARAŠANIN 1979: Milutin Garašanin, Ka istorijskoj i etničkoj interpretaciji sahranjivanja pod tumulima na ilirskom području, u: Garašanin M. (ur.) *Sahranjivanje kod Ilira (Zlatibor, 10-12. maj 1976)*, naučni skupovi, knjiga VIII, Beograd 1979, 1-15.
29. GARAŠANIN 1983: Milutin Grašanin, Grupa Belotić-Bela Crkva, u: Benac A. (ur.) *Praistorija Jugoslavenskih zemalja IV-bronzano doba*, Sarajevo 1983, 705-719.
30. GARAŠANIN 1983: Milutin Grašanin, Bronzano doba na Kosovu, u: Benac A. (ur.) *Praistorija Jugoslavenskih zemalja IV-bronzano doba*, Sarajevo 1983, 754-761.
31. GIMBUTAS 1956: Marija Gimbutas, *The Prehistory of Eastern Europe*, Massachusetts 1956

32. HAMMOND 1967: Nicholas G. L. Hammond, Tumulus-Burial in Albania, the Grave Circles of Mycenae, and the Indo-Europeans, *The Annual British School at Athens*, Vol. 62, 1967, 59-70.
33. HAMMOND 1976: Nicholas G. L. Hammond, Tumulus-Burial in Albania and problems of Ethnogenesis, *Iliria*, Vol. 4, 1976, 127-132.
34. HOERMANN 1895: Kosta Hoerman, Vjenceslav Radimski, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knjiga 4, Sarajevo 1895, 479-482.
35. HOERMANN 1898: Kosta Hoerman, Franjo Fiala, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knjiga 1, Sarajevo 1898, 1-4.
36. HARDING 2011: Anthony Harding, The Tumulus in European Prehistory: Covering the Body, Housing the Soul, *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.) Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008.*, Lyon 2011, 21-30.
37. JOVANOVIĆ 1974: Borislav Jovanović, Atenica grobovi ilirskih kneževa, u: Vučenov D. (ur.) *Velika arheološka nalazišta u Srbiji*, Beograd 1974, 25-37.
38. KOSORIĆ 1976: Milica Kosorić, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekopola*, Podrinja, Tuzla 1976
39. KOMITA 1982: Nobuo Komita, The Grave Circles at Mycenae and the Early Indo-Europeans, *Research Reports of Ikutoku Tech. Univ. A-7*, 1982
40. KALJANAC 2012: Adnan Kaljanac, *Problem od archeological research og ethnogenesis. The case of the Bronze Age in Bosnia and Herzegovina*, Ljubljana 2012
41. KALJANAC, HANTALAŠEVIĆ 2019: Adnan Kaljanac, Elma Hantalašević, Glasinačka istraživanja Blagoja Govedarice i pokušaj metodološkog razvoja bosanskohercegovačke arheologije: Iskorak u budućnost do koje još nismo stigli, *Godišnjak CBI*, Knjiga 48, Sarajevo 2019, 181-198.
42. KULENOVIĆ 2013: Igor Kulenović, *Materijalna kultura značenje i praksa*, Zagreb 2013

43. KORKUTI, PETRUSO 1993: Muzafer Korkuti, Karl M. Petruso, *Archaeology in Albania, American Journal of Archaeology*, Vol. 67, 1993, 703-743.
44. KUZMANOVIĆ 2020: Zorica Kuzmanović, Kako je moguća arheologija religije ?, *Etnoantropološki problemi*, vol. 15, no. 3, Beograd 2020, 643-661.
45. LUTOVAC 2017: Predrag Lutovac, Nalazi iz tumula u selu Kujava kod Danilovgrada, *Goišnjak CBI*, Knjiga 46, Sarajevo 2017, 55-66.
46. LETICA 1979: Zagorka Letica, Ilirski grobovi u Dojeviću, u: Garašanin M. (ur.) *Sahranjivanje kod Ilira (Zlatibor, 10-12. maj 1976)*, naučni skupovi, knjiga VIII, Beograd 1979, 73-79.
47. LOŽNJAK DIZDAR, MIHALJEVIĆ, DIZDAR 2010: Daria Ložnjak Dizdar, Marija Mihaljević, Marko Dizdar, Rezultati pokusnog istraživanja prapovijesnog groblja Glavičice i Draganje u Dolini 2009., *Godišnjak Instituta za arheologiju*, vol. VI, Zagreb 2010, 41-46.
48. MANDIĆ 1935: Mihovil Mandić, Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, svezak XLVII, Sarajevo 1935, 7-16.
49. MANDIĆ 1937: Mihovil Mandić, Skeletne gromile halštatskog doba u okolici Livna i Rogatice, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, svezak XLIX, Sarajevo 1937, 5-10.
50. MANDIĆ 1959: Mihovil Mandić, Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. svezak XIV, Sarajevo 1959, 87-102.
51. MARKOVIĆ 2006: Čedomir Marković, *Arheologija Crne Gore*, Podgorica 2006
52. MITREVSKI 2003: Dragi Mitrevski, Burial Customs throughout the Bronze and Iron Age in Macedonia, u: Bojović N. i Vasić M. (ur.) *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba- Simpozijum (Čačak, 4.-8. septembar 2002)*, Čačak 2003, 31-41.
53. MARIJANOVIĆ 2012: Brunsilav Marijanović, *Tumuli Krneze i Podvršja kod Zadra*, Zadar 2012

54. MALLORY 2006: James P. Mallory, *Indoeuropljani zagonetka njihova podrijetla*, Zagreb 2006
55. NIKITOVIĆ 2003: Lidija Nikitović, Krstac-Ivkovo brdo, nekropola sa humkama iz bronzanog doba, u: Bojović N. i Vasić M. (ur.) *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba- Simpozijum (Čačak, 4.-8. septembar 2002)*, Čačak 2003, 11-23.
56. OREČ 1978: Petar Oreč, Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude i Lištica), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. svezak XXXII, Sarajevo 1978, 181-291.
57. OIKONOMIDIS, PAPAYIANNIS, TSONOS 2011: Stavros Oikonomidis, Aristeides Papayiannis, Akis Tsonos, The emergence and the Atchitectural development of the tumulus burial cistom in NW Greece (Epirus and the Ionoan Islands) and Albania and its connections to settlement organization, *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.) Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, Lyon 2011, 185-201.
58. PALAVESTRA 1992-1997: Vljako Palavestra, Usmeno predanje o prehistorijskom tumulusu u Umčarima, *Godišnjak CBI*, Knjiga 28, Sarajevo 1997, 117-125.
59. PALAVESTRA 1984: Aleksandar Palavestra, *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na Centralnom Balkanu*, Beograd 1984
60. PAPAZOVSKA-SANEV 2014: Aleksandra Papapzovska Sanev, Pogrebne forme i običaji ranog željeznog doba u Makedoniji, *Zbornik radova Nova antička Duklja V*, Podgorica 2014, 7-19.
61. PAPAZOVSKA 2018: Aleksandra Papazovska, New perspectives of the tumuli burials during the Iron Age in the Republic of Macedonia, *Godišnjak CBI, Knjiga 47*, Sarajevo 2018, 91-105.
62. PAPADOPOULOS, MORRIS, BEJKO, SCHEPARTZ 2014: John K. Papadopoulos, Sarah P. Morris, Lorenc Bejko, Lynne A. Schepartz, *The Excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkend, Albania*, Vol. 1, Los Angeles 2014

63. PAROVIĆ-PEŠIKAN, TRBUHOVIĆ 1974: Maja Parović-Pešikan, Vojislav Trbuhović, Iskopavanja tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju, *Starinar*, vol. XXII-1971, Beograd 1974, 129-142.
64. POTREBICA 2013: Hrvoje Potrebica, *Kneževi željeznog doba*, Zagreb 2013
65. POTREBICA, RAKVIN 2019: Hrvoje Potrebica, Marta Rakvin, Tumul IV na groblju Kaptol-Čemernica-revizijsko istraživanje, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. LII, Zagreb 2019, 31-81.
66. RADYMSKI 1894: Vjenceslav Radyski, Gromile u bilečkom kotaru u Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Knjiga I, Sarajevo 1894, 97-104.
67. RADOJČIĆ 1937: Nikola Radojčić, Čitulja Đorđu Stratimiroviću, *Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu*, sveska 20, knjiga 10, Novi Sad 1937, 474-480.
68. RENFREW 2007: Colin Renfrew, *Prehistory Making of the Human Mind*, London 2007
69. STRATIMIROVIĆ 1891: Đorđe Stratimirović, Opis polja Glasinca, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Knjiga IV, Sarajevo 1891, 322-334.
70. SREJOVIĆ 1976: Dragoslav Srejović, Humke stepskih odlika na teritorij Srbije, *Godišnjak CBI*, Knjiga 13, Sarajevo 1976, 117-131.
71. SHUKRIU-HOTI 1979: Edi Shukriu-Hoti, Sličnosti sahranjivanja kod Ilira u Metohiji i severoistočnoj Albaniji, u: Garašanin M. (ur.) *Sahranjivanje kod Ilira (Zlatibor, 10-12. maj 1976)*, naučni skupovi, knjiga VIII, Beograd 1979, 115-121.
72. ŠPOLJAR 2014: Davor Špoljar, Prapovijesna nekropola pod tumulima Podstenje na Maloj Gori kod Radoboja, *Vjesnik arheološkog muzeja Zagreb*, vol. XLVII, Zagreb 2014, 77-146.
73. ŠOŠARIĆ, POTREBICA, BONIĆ BABIĆ, MARTINOVIĆ, NOVAK 2020: Renata Šošarić, Hrvoje Potrebica, Renata Bonić Babić, Marija Martinović, Tamara Novak, Grobnice halštatskih kneževa na lokalitetu Kaptol-Čemernica: Arheobotanički nalazi iz tumula III i XI, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Zagreb 2020, 195-209.

74. ŠKOBERNE 1999: Želimir Škoberne, *Budinjak kneževski tumul*, Zagreb 1999
75. TRUHELKA 1889: Ćiro Truhelka, Predhistorijski predmeti sa Glasinca, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Knjiga 3, Sarajevo 1889, 26-47.
76. TRUHELKA 1890: Ćiro Truhelka, Kopanje starina na Glasincu u godini 1889, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Knjiga 1, Sarajevo 1890, 68-95.
77. TRUHELKA 1891: Ćiro Truhelka, Ulakov grob, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Knjiga 3, Sarajevo 1891, 7.
78. TRUHELKA 1909: Ćiro Truhelka, Gromila latenske dobe u Mahrevićima, kotar Čajniča, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Knjiga 2, Sarajevo 1909, 425-442.
79. TASIĆ 1979: Nikola Tasić, Sahranjivanje na nekropoli Boka u Prčevu kod Kline (Kosovo), u: Garašanin M. (ur.) *Sahranjivanje kod Ilira (Zlatibor, 10-12. maj 1976)*, naučni skupovi, knjiga VIII, Beograd 1979, 89-101.
80. TASIĆ, JOVANOVIĆ 1979: Nikola Tasić, Borislav Jovanović, *Metodologija istraživanja u praistorijskoj arheologiji*, Beograd 1979
81. VULIĆ 1931: Nikola Vulić, Jedan nov grob kod Trebeništa, *Glasnik skopskog naučnog društva*, Knjiga XI, Skoplje 1931, 1-41.
82. VINSKI-GASPARINI 1961: Ksenija Vinski- Gasparini, Iskopavanje kneževskog tumulusa kod Martijanec u Podravini, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 2, Zagreb 1961, 39-66.
83. VINSKI-GASPARINI 1974: Ksenija Vinski-Gasparini, Istraživanja tumulusa u Goričanu kod Čakovca, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 8, Zagreb 1974, 133-142.
84. VASIĆ 1987: Rastko Vasić, Oblast istočnog Kosova, južne Srbije i severne Makedonije, u: Benac A. (ur.) *Praistorija Jugoslavenskih zemalja V-željezno doba*, Sarajevo 1987, 673-690.
85. VEJVODA, MIRNIK 1973: Vera Vejvoda, Ivan Mirnik, Halštatski kneževski grobovi iz Kaptola kod Slavonske Požege, *Acta Archeologica*, vol. XXIII, no. 24, Ljubljana 1973, 592-610.

86. ZOTOVIĆ 1985: Mihailo Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, Beograd 1985
87. ZAGARČANIN 2016: Mladen Zagarčanin, Mogila na rake-Kneževski tumul iz ranog bronzanog doba, *Zbornik radova Nova antička Duklja VII*, Podgorica 2016, 7-21.